

המדיניות הבריטית לגבי עליה לארץ־ישראל בתקופת השואה – שלב אחרון*

במהלך קיץ 1940 הואט מאוד קצב העליה הבלתי־לגאלית, וכתוצאה מכך פחתה דחיפותה של השאלה אילו צעדים יש לנקוט נגדה. אך כאשר החלה הפלישה הגרמנית לרומניה, באוקטובר אותה שנה, הוסיפו הבריטים את רומניה לרשימת שטחי האוייב, שקליטת עליה יהודית מתוכם היתה אסורה. ב־21 בספטמבר הזהיר הנציב העליון, סר הרולד מקמייקל, את משרד המושבות, כי כיבושן הבלתי־נמנע של ארצות הבלקן בידי הגרמנים יביא ככל הנראה לגיאות מחודשת בזרם הפליטים, ומערך התחיקה שהוכן לא מכבר כמחסום בפניו לא יהווה עוד גורם מרתיע. מתוך עמדה עקבית בנושא מדיניות הגירוש ובהתאם לטיעונו הקודמים, הציע מקמייקל שוב לעצור את ספינות הפליטים בלב ים, עוד לפני הגיען לארץ־ישראל. בעקבות בקשתה של ממשלת בריטניה מאת ממשלת אוסטרליה שתקלוט את האזרחים הגרמנים והאיטלקים המוחזקים כשבויי־מלחמה בארץ־ישראל, הציע מקמייקל שבעתיד יוגדרו גם עולים בלתי־לגאליים כזרים עויינים ויגורשו לאוסטרליה.¹ אולם למרות הסכמתה של ממשלת אוסטרליה לקבלת השבויים הגרמנים והאיטלקים, היא סירבה לקלוט את העולים הבלתי־לגאליים לארץ־ישראל,² ומשרד־המושבות חידש את חיפושיו אחר שטח מתאים לגירושם בחלק אחר של האימפריה הקולוניאלית.

אזהרת מקמייקל מפני גיאות מחודשת בתנועה הבלתי־לגאלית אומנם התממשה באמצע אוקטובר, והנציב העליון הודיע למשרד־המושבות כי על־פי דיווחים שקיבל, מצויות בלב ים חמש ספינות מעפילים הנושאות

* מאמר סודם, העוסק בשלב ניקודם יותר של הנישוא, פורסם בכרך ז' של מאסף "הציונים". המאמרים תורגמו מכתבי־יד אנגלי.

1. הנציב העליון אל משרד־המושבות מס' 935, 21.9.1940, Public Record Office (P.R.O.), F.O., 371 25242, W 11091 להלן לא ציין שם הארכיון במראי־מקומות לתעודות השמורות ב־P.R.O.

2. ישיבת קבינט המלחמה האוסטרלי, 29.10.1940, A.A. (Australian Archives), C.I.R.S. A2673, Vol. 4

כששת אלפים פליטים.³ משרד-המושבות הצליח להניע את ממשלת מאורי-ציוס שתסכים לקבל פליטים אלה למעצר באי,⁴ אולם מחמת הזמן הרב שהיה דרוש להכנות במאורי-ציוס, אי אפשר היה לעמוד בדרישת הנציב העליון ליירט את הספינות בעודן בים, קודם הגיען לחופי ארץ-ישראל, ולהפנותן למאורי-ציוס. הספינה "פאסיפיק", הראשונה מבין חמש הספינות שהזכיר הנציב העליון, נתפסה בידי פטרול ימי של משטרת ארץ-ישראל ב-1 בנובמבר, והובאה לחיפה כשהיא נושאת על סיפונה 1062 פליטים. "מילוס", על 709 פליטה, נתפסה והובאה לחיפה שלושה ימים לאחר מכן, והשלטונות ציפו לבואה הקרוב של ספינה שלישית, "אטלאנטיק" ובה כמעט 1800 פליטים.

שאלות שהעלה הישוב בדבר גורלם של פליטים אלה נענו על-ידי ממשלת ארץ-ישראל בהודעה כי הפליטים יגורשו – לא חזרה לאירופה, אלא "דרומה ליעד בטוח". לאור הדאגה ששררה בישוב, לחץ מקמייקל לקבלת אישור לפרסום הודעה שבה ייאמר במפורש כי היעד הוא מאורי-ציוס.⁵ כהשיבו לבקשה זו הוסיף משרד-המושבות מימד חדש למדיניות הגירוש שנקט: כדי להגביר את אופיה המרתיע של גזירת הגירוש, הורה המשרד למקמייקל להודיע שהיעד הוא מאורי-ציוס, וכי על כל המגורשים יוטל, לאחר המלחמה, איסור המונע לצמיתות את עלייתם לארץ-ישראל.⁶ אולם בטרם התיר את פרסום ההודעה, ראה שר-המושבות, הלורד לויד, צורך בהשגת אישורו של וינסטון צ'רצ'יל (שכיהן כבר כראש-ממשלה) למדיניות הגירוש כולה. לפיכך, ב-13 בנובמבר 1940, כתב לויד לצ'רצ'יל ותיאר באריכות את סכנת החדרתם של סוכנים נאציים בין העילים הבלתי-לגאליים, וכן את ההשפעה שתהיה לחידוש העליה על דעת-הקהל הערבית. הוא לא הזכיר את הסעיף בדבר איסור לצמיתות על עליית המגורשים לארץ-ישראל לאחר תום המלחמה.⁷ צ'רצ'יל נתן את הסכמתו לעקרון הגירוש: "בתנאי שפליטים אלה לא יישלחו חזרה אל היסורים שמהם נמלטו, ובתנאי שיוזכו לטיפול הוגן במאורי-ציוס, אני מסכים."⁸

לאחר שקיבל את הסכמתו של צ'רצ'יל, הרחיב משרד-המושבות את היקף

3. הנציב העליון אל משרד-המישבות, מס' 1046, 15.10.1940, F.O. 371/25242, W11091

4. ממשלת מאורי-ציוס אל משרד-המישבות, מס' 297, 17.10.1940, ש.ם.

5. הנציב העליון אל משרד-המושבות, מס' 1142, 6.11.1940, ש.ם.

6. משרד-המושבות אל הנציב העליון, מס' 1093, 9.11.1940, ש.ם.

7. ליד אל צ'רצ'יל, 13.11.1940, Prem 451-1, ש.ם.

8. מארטינ אל איסטייד, 14.11.1940, ש.ם.

תוכניותיו והורה גם למושל טרינידאד להקים מתנות דומים לאלה המוקמים במאוריציוס, ולהתכונן לבואם של המגורשים מארץ־ישראל.⁹ שלא כדוגמת המברק הקודם למאוריציוס, הועבר מברק זה ללשכתו של צ'רצ'יל. הוראות משרד־המושבות בדבר השימוש בגדרות־חייל ושומרים חמושים משכו את תשומת־לבו של מזכירו האישי הראשי של צ'רצ'יל, ג'מ. מארטין. מארטין הביא את העניין בפני ראש־הממשלה ושאלו האם תיאר לעצמו הקמת "מתנה ריכוז".¹⁰ צ'רצ'יל הגיב בחריפות וביטל את הסכמתו לגירוש, תוך מתן הוראה להתיר את כניסת הפליטים לארץ־ישראל ילבצע את מדיניות הגירוש רק בעתיד, במקרים של עליה בלתי־חוקית.¹¹

בינתיים הועברו הפליטים מסיפוני "פאסיפיק" ו"מילוס" לספינה אחרת – "פאטריה", אליה אמורים היו לצרף את פליטי "אטלאנטיק" שעמדה להגיע לנמל חיפה. מרגע איתורה של "אטלאנטיק" בלב ים ועד הגיעה לנמל חיפה חלפו כמעט שבועיים, ובפרק זמן זה גבר החשש בישוב מהגירוש הצפוי. ב־9 בנובמבר שלל מקמייקל אפשרות של תקריות תמורות,¹² אולם שלושה ימים לאחר מכן דיווח למשרד־המושבות שנבחרו הישוב עלולים להכריז על שביתה כללית וגם "אולי על ייזום תקריות".¹³ לאור מצב זה המליץ מקמייקל בפני משרד־המושבות לדחות את פרסום ההודעה על איסור עליית המגורשים לצמיתות עד לאחר הפלגת "פאטריה".¹⁴ כמשרד־המושבות, לעומת זאת, גברה הדאגה בגלל תשומת־הלב ההולכת וגוברת בבריטניה לנושא הגירוש, וב־19 לחודש הורה המשרד לנציב העליון לפרסם הודעה רשמית למחרת היום.¹⁵ הוראה זו ניתנה לפני שצ'רצ'יל חזר בו מהסכמתו הקודמת לגירוש. לפיכך יכול לומר להשיב להוראות של צ'רצ'יל מן ה־20 בחודש, כי הודעה רשמית על המדיניות כבר פורסמה, וכי ביטולה יתפרש ככניעה ללחץ יהודי, דבר שהשפעתו במזרח־התיכון "תהיה מצערת מאוד".¹⁶ כנסיבות אלה אישר

9. משרד־המושבות אל ממשלת טרינידאד, מס' 804, 14.11.1940, F.O. 371-25242, W11091

10. מיוזר (minute) מארטין אל צ'רצ'יל, 17.11.1940, Prem 4.51 I

11. צ'רצ'יל אל לויז, M342, 20.11.1940, שם.

12. הנציב העליון אל משרד־המישבות, מס' 1160, 9.11.1940, F.O. 371 25242, W11091

13. הנציב העליון אל משרד־המושבות, מס' 1176, 12.11.1940, שם.

14. הנציב העליון אל משרד־המושבות, מס' 1183, 14.11.1940, שם.

15. משרד־המושבות אל הנציב העליון, מס' 1143, 19.11.1940, C.O. 733-431-76021, 37(40)

16. לויז אל צ'רצ'יל, 21.11.1940, Prem 4.51 I

צ'רצ'יל את הגירוש (מבלי לדעת עדיין על איסור העליה לצמיתות), אך עמד על כך שהמגורשים לא "יושמו בכלוכים".¹⁷

נוכחות הפליטים בחיפה העמידה גם את התנועה הציונית כדילמה. בישיבותיה של הנהלת הסוכנות היהודית בלונדון הביע וייצמן התנגדות עקבית לעליה הבלתי-לגאלית, והשמיע חשש כי מאבק בנושא גירוש הפליטים מחיפה ישפיע לרעה על המשא-ומתן להקמת כוח יהודי לוחם (נושא זה היה רגיש מאוד באותה עת). החשש מהימצאם של סוכנים נאציים בקרב העולים רווח גם בחוגי הסוכנות היהודית בלונדון ובירושלים, והיתה אף רתיעה מהחמרה נוספת ביחסים שבין הציונים ובריטניה, ומאובדן השליטה על בחירה מאורגנת ומסודרת של עולים. עם זאת, הכירה הסוכנות כי גירוש ספינות שהגיעו כבר לחיפה מתחומי ארץ-ישראל תהיה לו השפעה חמורה על דעת-הקהל ביישוב.¹⁸ הסוכנות לא התנגדה להפניית ספינות למאוריציוס, אולם עמדה על כך שפעולה זו תבוצע בטרם תגענה הספינות לארץ-ישראל (כפי שדרש הנציב העליון בהמלצותיו למשרד-המושבות). היה זה עקרון הגירוש שעורר את התנגדות הציונים. כמו כן הם ביקשו לראות בפליטים הנשלחים למאוריציוס או ליעדים אחרים מאגר שיוכל לספק עולים חוקיים כאשר תוענקנה אשרות כהתאם ללוח-הזמנים הרשמי. הציונים יחסו לנקודה זו חשיבות מיוחדת לאור קשייה של הסוכנות במציאת עולים פוטנציאליים לצורך ניצול מלוא מיכסת האשרות לתקופה אפריל-ספטמבר 1940.

וייצמן העלה הצעות אלה בפני לויד, בשיחה שהתקיימה ב-14 בנובמבר,¹⁹ וגם הציע להכריק לשרתוק בירושלים "שינסה למנוע התלהטות יצרים העלולה לסבך את המצב", ולארצות-הברית כדי להסביר שם את עמדת בריטניה.²⁰ הצעה זו של וייצמן הביכה את משרד-המושבות; וייצמן אומנם שלח את שני המברקים, אך משרד-המושבות הבהיר כי אינו רואה עצמו משום כך כפוף להתחייבות כלשהי כלפי הציונים.²¹

בירושלים פנתה הסוכנות היהודית אל ממשלת ארץ-ישראל באותה טענה

17. צ'רצ'יל אל לויד, M332, 22.11.1940, שם.

18. השיחה מיוזמי הנהלת הסיכנות היהודית, לונדון, 12.11.1940-15.11.1940, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), 24-302/74.

19. שם ומיוזמי 26.11.1940.

20. משרד-המושבות אל הנציב העליון (פרטי ואיש), 17.11.1940, F.O. 371 25242, W12017, וכן מיוזמי 17.11.1940-14, C.O. 733-430-76021/28(40).

21. משרד-המושבות אל הנציב העליון (פרטי ואיש), 19.11.1940, C.O. 733-430-76021/28(40).

שהציג וייצמן בלונדון, לפיה יש להפנות את הספינות ליעד אחר לפני הגיען לארץ־ישראל, ויש לאפשר לפליטים להציג את מועמדותם לעליה חוקית במועד מאוחר יותר. הסוכנות הציעה את סיועה באיתור סוכנים נאציים בין הפליטים שספינותיהם נתפסו.²² בדומה ללוד במכתבו אל צ'רצ'יל מן ה־13 בנובמבר, הטעו גם משרד־המושבות ושלטונות ארץ־ישראל את סכנת הסוכנים הנאציים כצידוק רשמי למדיניות הגירוש שלהם. אולם בשיחה עם אנשי הסוכנות בירושלים דחו שלטונות ארץ־ישראל את הצעת הסיוע של הסוכנות, והסבירו מהו הבסיס האמיתי למדיניות הגירוש, ומה הם המניעים לאופיה המרתיע. שרתוק דיווח לווייצמן:

המזכיר הראשי [...] אמר בגלוי שלא הפחד מפני מרגלים הוא המדאיג את הממשלה. הוא הסביר כי עיקר החשש הוא כי אם תותר כניסתם של פליטים אלה לארץ־ישראל, יבואו בעקבותיהם אחרים והזרם יגאה עד כדי כך שהספר הלבן יהיה בסכנה [...] ²³

השיקולים המפורטים שהניעו את משרד־המושבות לדחות את הצעת הסוכנות לסייע בוויסות זרם הפליטים חסויים עדיין בפני המחקר. עם זאת, החשש במשרד־המושבות כי יודע דבר ההצעה, היה ללא ספק גורם באותה הוראה שנשלחה למקמייקל, ב־19 בחודש, לפרסם בהקדם האפשרי הודעה רשמית על מדיניות הגירוש.²⁴ למעשה נאמר בהודעה כי לא רק גירוש צפוי לפליטים אלא גם איסור לצמיתות של עלייתם החוקית לארץ־ישראל. הודעה זו סימנה לגבי הסוכנות נקודת־מיפנה ביחסה כלפי בעיית העליה הבלתי־לגאלית וכלפי הנסיונות של בריטניה לווסת אותה.

ב־24 בנובמבר הובאה "אטלאנטיק" לחיפה כשעל סיפונה 1783 פליטים, ונעשו הכנות להעברתם אל "פאטריה". אולם ב־25 בנובמבר, כטרם החלה ההעברה, טבעה "פאטריה" כתוצאה מפיצוץ. מטען חומר נפץ, שהוגנב אל הסיפון על־ידי ה"הגנה" במאמץ למנוע את הגירוש, פוצץ על־ידי אחד הפליטים. 252 מגוסעי האוניה ניספו.²⁵

22. שיחת שרתוק - מקמייקל, 27.11.1940, שם.

23. שרתוק אל וייצמן, 17.12.1940, אצ"מ S25 1716. מכתב זה נפתח בידי הצנזורה בארץ־ישראל, ונקרא בלונדון (F.O. 371.29161. W 339).

24. יותר מאוחר העיר וייצמן על אידות המשא־ימת; שניהל עם הנציב העליון בנושא זה: "[...] אך למישהו אצה מאוד הדרך; הוא ניסח את ההצהרה ניסה לסגור את הדלתות על מנעול וברוח [...]"] (ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 26.11.1940, אצ"מ Z4:302/24).

25. תיאור מלא של תקרית זו ניתן על־ידי האיש האחראי להברחת מטען חומר הנפץ אל

בו ביום דיווח צ'רצ'יל על האירוע לקבינט²⁶ ויום דיון, שהתקיים יומיים לאחר מכן, בנושא המדיניות שהובילה לאסון. הקבינט החליט כי על־אף הודעת ה־20 בנובמבר, יותר ל־1500 ניצולי "פאטר־יה" להישאר בארץ־ישראל, אך במדיניות העקרונית לא יחול שינוי ופליטים שיגיעו בעתיד אומנם יגורשו למאוריציוס.²⁷ ההכרעה לטובת ניצולי "פאטר־יה" הוגדרה לאחר מכן כ"מעשה חסד יוצא דופן" ולא כעיקרון המנחה את המדיניות בעתיד. למרות זאת, החליטו הגנרל וייזול (המפקד העליון של הכוחות הבריטיים במזרח־התיכון) וסר מיילס לאמפסון (השגריר הבריטי במצרים) לערער על ההחלטה. שניהם היו חסידים נאמנים של מדיניות הספר הלבן וידעו בוודאי שמדיניות זו מוחקפת בקבינט. וייזול שיגר מברק בהול ללונדון, שבו טען כי החלטה זו מהווה אסון מנקודת־המבט הצבאית. בטענה שהחלטה כזאת תגרום למהומות בארץ־ישראל ומחוצה לה, הודיע וייזול כי אם לא תבוטל, יראה עצמו נאלץ לחזור בו מהמלצתו לפתוח נתיב אספקה מחיפה לכצרה דרך עיראק ועבר־הירדן.²⁸ במברק משלו ביטא לאמפסון את תמיכתו הנמרצת בדעתו של וייזול.²⁹

צ'רצ'יל שיגר תשובה קצרה וקרירה שבה תוארו תוצאות קבלתה של המלצת וייזול (דהיינו, החזרת ניצולי "פאטר־יה" אל האניה וגירושם) כ"מעשה בלתי־אנושי, שאינו יאה לבריטניה". כמו כן ביטל את קביעתו של וייזול כי אם לא תופס דעת הערכים בנושא זה, צפויה תגובה חמורה מאוד מצד העולם הערבי.³⁰ המברק של וייזול נידון בקבינט שעות אחדות לאחר שנשלחה תגובתו של צ'רצ'יל, יחד עם הודעת מקמייקל מיום ה־20 לנובמבר, המטילה על שאר המגורשים למאוריציוס איסור לצמיתות לעלות מחדש לארץ־ישראל. בתום ויכוח ממושך ולוהט הושגה פשרה, לפיה יישארו בעינם הן ההחלטה להתיר לניצולי "פאטר־יה" להישאר בארץ־ישראל והן איסור העליה לצמיתות החל על כל שאר העולים הבלתי־לגאליים.³¹

הסיפין בספר: M. Mardor, *Strictly Illegal*, London 1964. הכוונה המסודרת היחה לפגוע בספינה כדי למנוע את הפלגתה, אך כמית חמירה הנפץ הדרושה לא חישבה בתוכה.

26. 25.11.1940, WM 295(40)8, Cab 65/10.

27. 27.11.1940, WM 294(40)5, Cab 65/10.

28. וייזול אל שר־המלחמה (0 28118), 30.11.1940, Prem 4/51/2.

29. לאמפסון אל משרד־החוץ, מס' 1646, 2.12.1940, Prem 4/51/1.

30. צ'רצ'יל אל וייזול (WO to CIC, MEF 91193), 2.12.1940, Prem 4/51/2.

31. D. Dilks (ed.), *Sir Alexander Cadogan: השויה גם: Cab 65/10, WM 209(40)7 Diaries 1938-1945*, London 1971, p. 338.

לאחר כשלונם של נסיונות ההתערבות של וייוול ולאמפסון, ניסתה מחלקת המזרח-התיכון של משרד-המושבות, יחד עם לורד לוי, להפעיל על צ'רצ'יל לחצים נוספים למען ביטול ההחלטה. הם אף ביקשו את התערבות ממשלת אוסטרליה.³² אולם גם צעד בלתי-רגיל זה תוצאותיו היו מזעריות, שכן צ'רצ'יל התעקש להכניס למברק התשובה איזכורים של התחייבויות הבריטים כלפי הציונים ושל הצורך ההומאניטרי הכללי כסיוע לפליטים.³³ החלטת הקבינט להתיר את כניסת הפליטים לארץ-ישראל חלה רק על נוסעי "מילוס" ו"פאסיפיק", ניצולי אסון "פאטריה". נוסעי "אטלנטיק" הובאו למחנה-המעצר בעתלית, ומשם הועברו ב-9 בדצמבר לספינה שהיתה אמורה להביאם למאוריציוס. כאילו על-מנת לאשש את חששותיו של מקמייקל מפני הבאת הספינות לארץ-ישראל קודם לגירושן, היתה ההעברה כרוכה באלימות רבה ודירדרה עוד יותר את היחסים בין השלטונות והישוב. ואולם, שלא בהתאם להתראתו מחודש ספטמבר, לא הגיעה לארץ-ישראל בחודשים שלאחר טביעת "פאטריה" אף לא אחת מן הספינות הנוספות להן ציפו. אחת מהן ("פצ'ו") עלתה על שרטון בדודקנו ונוסעיה נלקחו על-ידי האיטלקים לרודוס; ספינה אחרת ("סאלבאדור") טבעה בים מארמארה, לשם נגרה בפקודת השלטונות התורכיים, ו-107 מנוסעיה ניספו. למעשה הגיעה עד סוף 1941 רק עוד ספינה אחת, ולפיכך נשארה אומנם בתוקפה מדיניות הגירוש של משרד-המושבות עד תחילת 1942, אולם רק על-גבי הנייר. במהלך אותה שנה עשה משרד-המושבות מאמץ עליון כדי להבטיח שהטיפול בנושאים הנוגעים לעליה הבלתי-רגלית ייעשה "עד כמה שהדבר ניתן, ברמת האדמיניסטרציה השגררית ומחוץ לתחום של מדיניות הקבינט".³⁴ וזאת כדי למנוע התערבות נוספת של ראשי-הממשלה.

טביעת "פאטריה" והודעת הנציב העליון מן ה-20 בנובמבר הקצינו את עמדתה של הנהלת הסוכנות היהודית בלונדון, ובמיוחד את עמדתו של וייצמן, שיחסו לעליה הבלתי-רגלית היה עויין עד אז. עמדת הנהלה בלונדון הלכה והתקרבה אל עמדתה הכללית של הנהלה בירושלים.³⁵

32. ראה ברוס אל מניוס, מס' 1023, 20.11.1940, A.A. C.R.S. A981. Palestine; Item 8: (ברוס אל מניוס, מס' 1053, 4.12.1940, שם: מניוס אל משרד-הדומיניונים, מס' 634, 6.12.1940, Prem 4511).

33. משרד-הדומיניונים אל ממשלת אוסטרליה, מס' 511, 24.12.1940, C.O. 733-430; (76021-38(40), וראה שם החיספת של צ'רצ'יל לטייט המברק של שקבורו.

34. מיוזבר שקבורו, C.O. 733-419 (75113(40), 24.12.1940.

35. וייצמן בפגישת הנהלה, מיוזכרים מיום 4.12.1940, אצ"מ 24 302 Z4.

הסוכנות פתחה במסע שכנוע נרחב בלונדון, במטרה לגייס תמיכה להצעתה לשיתוף-פעולה בין משרד-המושבות והסוכנות בטיפול בעליה הבלתי-לגאלית של פליטים יהודיים. הצעה זו זכתה כעת להרחבה ופירוט נוספים. כסוכנות האמינו כי עיקר הבעיה יהיה בהתגברות על החשש הבריטי כי תופעת הפליטים יזומה על-ידי הגרמנים, במטרה לחבל במעמדה של בריטניה במזרח-התיכון. במכתב אל משרד-המושבות הטעימו אנשי הסוכנות שהם "מוכנים לשתף-פעולה עם הממשלה בחיפוש פתרון, אם תוכח צדקת חששותיו של משרד-המושבות בדבר המשך עלייתם של פליטים מסוג זה, אף-על-פי שצעד כזה בהכרח יצור לגבי דידנו קשיים חמורים ביחס לאנשינו."³⁶

הסוכנות הציעה לעצור את הספינות בלב ים, לפני הגיען לחיפה, ולהתיר לסוכנות היהודית לבחור פליטים בעלי "טענות מיוחדות" (דהיינו: חולים, אנשים שיש להם קרובים בארץ-ישראל ובעלי אשרות עליה). הללו יזכו בהיתרי כניסה לאלתר, ואילו שאר הפליטים יישלחו ליעדים אחרים ויראו בהם עולים פוטנציאליים כאשר תינתנה אשרות כעתיד. כדי לאפשר את המימוש המעשי של עליית פליטים אלה לארץ-ישראל בבוא היום, הציעה הסוכנות להתיר לעובדיה "להשתתף בדאגה לשלומם, בהכשרתם המקצועית, חינוכם וכד." ³⁷

נוסעי "אטלאנטיק" פונו בכוח ממחנה-המעצר בעתלית וגורשו מן הארץ ימים אחדים לאחר שהסוכנות הגישה את הצעת שיתוף-הפעולה למשרד-המושבות. הקפאת מיבסות העליה החוקיות, ב-26 בדצמבר 1940, עד מארס 1941, באה בסמיכות לאירועים אלה. ב-30 בדצמבר התקבל במשרד הסוכנות בלונדון שדר ממשה שרתוק בירושלים שבו נמסר, כי היחסים בין הנציב העליון וממשלת ארץ-ישראל לבין הסוכנות היהודית הגיעו לנקודת שפל שלא היתה כמותה.³⁸ אף-על-פי שלא נמצא בתיקי משרד-המושבות רישום כלשהו על אודות הצעת הסוכנות, כנראה נדחתה ההצעה באופן רשמי, או לפחות התעלמו ממנה לחלוטין. ואין תימה בכך, שהרי שיתוף-פעולה עם

36. לוקר אל הול, 9.12.1940, אצ"מ S25 2648.

37. במסמך המקורי הקטגוריות שכניסתן תותר הישארו פתוחות לדין עם משרד-המושבות. אך מתיך מיזכרי ההנהלה ברור כי אלו הן הקטגוריות שהסוכנות עמדה לדרוש. יש להניח שהיו עומדים גם על התרת כניסתם של ילדים. (תזכיר הסוכנות היהודית, 4.12.1940, W 12715, F.O. 371/25242, אצ"מ S25 2648). גישת ההנהלה בירושלים היתה שונה במקצת – ראה ליקר להנהלת הסוכנות בלונדון, מיזכרי 30.12.1940, אצ"מ Z4-302-24.

38. שרתוק אל וייצמן, 17.12.1940, אצ"מ S25-1716.

הסוכנות היהודית, בכל רמה שהיא, לא היה רצוי לאור הכוונה להוציא אל הפועל את הספר הלבן. סיבה נוספת לחוסר התגובה נבעה מן ההשקפה – שרווחה עדיין במשרד-המושבות לקראת סוף 1940 – שגרסה כי תופעת העליה הבלתי-לגאלית כל-כולה אינה אלא מוזימה פוליטית של הציונים נגד ממשלת בריטניה. על כן תמכה מחלקת המזרח-התיכון לא רק בגירוש אלא גם במעצר ענישה כאמצעי הרתעה: "[...] על תנאי המעצר להיות קשים דיים כדי להמשיך ולהוות אמצעי מרתיע כלפי יהודים אחרים במזרח-אירופה".³⁹ בשל כך נדחה כל אמצעי שנועד להקל על מצבם של המגורשים, כגון הצעדים הכלולים בהצעת הסוכנות היהודית.

במהלך ניסוחה של מדיניות העליה – וזאת לאחר שהתחדשה העליה הבלתי-לגאלית באוקטובר 1940 – נועץ משרד-המושבות במחלקת המזרח של משרד-החוץ, בעוקפו את מדור הפליטים. דרך זו ננקטה, כנראה, לאור השגות שונות שהביע מדור הפליטים כמשך השנה הקודמת בדבר דרך ניהולה של מדיניות העליה עלידי משרד-המושבות. הצעת הסוכנות לשיתוף-פעולה קסמה למדור הפליטים, אולם היות ומשרד-המושבות לא נועץ בו, החליט המדור להימנע מהתערבות.⁴⁰ הזדקקותו של משרד-המושבות למעצר ענישה הטרידה את מדור הפליטים וגרמה לעימות גלוי בינו לבין מחלקת המזרח-התיכון, עימות שנמשך חודשים מספר. אולם תחילתו של אותו עימות היתה נעוצה בהיבט שונה של הבעיה.

"מילוס", "פאסיפיק" ו"אטלאנטיק" אורגנו במרכז-אירופה תוך שיתוף-פעולה עם שלטונות גרמניה, ועובדה זו היתה ידועה למשרד-המושבות ולמשרד-החוץ.⁴¹ כפי שצויין לעיל, כשלימד לויד סניגוריה על מדיניות הגירוש בפני צ'רצ'יל, ב-13 בנובמבר, הוא הרחיק לכת מעבר למידע זה, וטען כי מן הסתם מפליגים בספינות אלו גם סוכנים נאציים. מחלקת המזרח של משרד-החוץ העבירה "עובדה" זו לשגרירות בריטניה בווישנינגטון, כדי לסייע לה בסניגור על מדיניות הגירוש בפני דעת-הקהל האמריקנית.⁴²

39. מיוזכר ליק, 11.1.1941, C.O. 733:445:76021:31(41). תגובה חמה הביעו לוק ידאני בימים 10 ו-11 בינואר, (Part 2) (41) C.O. 733:445:76021.

40. מיוזכרי לאתאם וסנו, 9-10.1.1941, W 12215, F.O. 371:25242.

41. תזכיר של פאלאירט (אתונה) אל משרד-החוץ, 21.11.1940, C.O. 733:430:76021:21.11.1940. 20. למעשה אורגני ספינות אלה, וגם ה"פצ'י", עלידי הגסטאפו באמצעות סוכנם, סטורפר. סטורפר היה יהודי ששימש את הגסטאפו לתיאום פעילותם של מארגני התנועה הבלתי-לגאלית (העצמאיים, הריוויזיוניסטים והמוסד).

42. משרד-החוץ א.נ. באטלר, (יושנינגטון), מס' (R) 3117, 19.11.1940, C.O. 733:430:76021/28(40).

בעקבות טביעת "פאטריה" הופיע מאמר ב"ניו-יורק ניו", ללא ציון שם המחבר, שטען כי בין נוסעיה היו "מאתיים כוגרים של מיכללה יהודית מיוחדת בפראג, שבה מכשירים סוכני גסטאפו וחבלנים".⁴³ השגרירות, שהיתה להוטה אחר מידע שיעזור לה למתן את ההשפעה האנטי-בריטית שהיתה לטביעת "פאטריה" כאמריקה, ביקשה ממשרד-החוץ פרטים נוספים. התלות הגוברת של בריטניה בסיוע אמריקני בשנים 1940–1941 הפכה את דעת-הקהל האמריקנית לגירם שיש להתחשב בו. טביעת "פאטריה" בפרט ומדיניות הגירוש בכלל עוררו ביקורת רבה בארצות-הברית, והשגרירות בווישינגטון העריכה כי ניתן יהיה לבסס מסע ציבורי על מידע קונקרטי ממשרד-המושבות בדבר הימצאותם של סוכנים נאציים בין הפליטים. כאשר הודיעה השגרירות ללונדון כי העיתון "סאטרדיי איובנינג פוסט" מעוניין בפרסום מאמר מפירט בנושא הטקטיקה הגרמנית של "מלחמה באמצעות פליטים" (יוזמה שזכתה לעידוד מצד מחלקת-המדינה האמריקנית), גבר עוד יותר הצורך בהבאת ראיות ממשיות לאלתר. ארץ-ישראל היתה אמורה לתפוס רק חלק קטן במאמר, אך מחברו פנה לשגרירות וביקש, בין היתר, את "מספר הסוכנים הנאציים שנתגלו בין הפליטים".⁴⁴ השגרירות לחצה על לונדון לספק מידע רב ככל האפשר בעניין זה, והודישה הופנתה אל משרד-המושבות. היות שלא היו בנמצא שום ראיות קונקרטיות, הועמד משרד-המושבות במצב מביך. כתשובתו למשרד-החוץ הטביר משרד-המושבות:

אנו מודעים לחלוטין לעובדה שאילו עלה בידינו להציג ראיות חזירות סוכנים עוינים בדרך זו, היה לדבר ערך רב. למרבה הצער, לא הצליחה עד כה ממשלת ארץ-ישראל להשיג ראיות המוכיחות מעבר לכל ספק את עובדת החדרתם של סוכני אויב בדרך זו.⁴⁵

בהיעדר הוכחות ממשיות, הציע משרד-המושבות שהסירוב לספק פרטים כלשהם ינומק ב"סיבות בטחוניות" כלליות. משרד-החוץ מסר זאת לשגרירות בווישינגטון, ואילו מדור הפליטים הטיל ספק אם אומנם הוחדרו סוכנים כלשהם. כפי שהעיר ריצ'ארד לאתאם (הפקיד האחראי במדור הפליטים):

אני נוטה להאמין שהרעיון כולו אינו אלא עורבא פרח של משרד-

43. ראה מיכאה, לוחיאן אל משרד-החוץ, מס' 2827(R), 27.11.1940, C.O. 733/430; 76021 28(40).

44. נ. באטלר אל משרד-החוץ, מס' 3238, 23.12.1940, F.O. 371/25242. W 12759.

45. דאוני אל סגן, 3.1.1941, שם.

המושבות, שנולד מתוך צורך לחזק עצמם תוך ביצוע מדיניות אשר ככל שתהיה נחוצה במונחי המציאות הפוליטית, היא בהכרח בלתי־אנושית למדי.⁴⁶

עד לאותו זמן הביע מדור הפליטים את השגותיו על מדיניות משרד־המושבות רק בין כותלי משרד־החוק, והיתה לו השפעה מזערית על מדיניות העליה מאז כשלון נסיונם של קארול (Carvell) ובאגאליי (Baggalay) במארס־מאי 1940 להחיות את חוכנית גיאנה הבריטית. אולם עתה, בתגובה על ההתעניינות האמריקנית, יצא המדור בקריאת תגר גלויה על השימוש שעשה משרד־המושבות בסיפור הסוכנים הזרים. המדור טען כי ברמזו לכך שסוכנים כאלה אומנם נמצאו, נקט המשרד שיטות בלתי־מוסריות, וכי שיטות אלו תערערה בעתיד את אמינותה של בריטניה בארצות־הברית.⁴⁷ בתשובתו לא יכול היה משרד־המושבות לטעון להגנתו אלא שמידת הסבירות של הסיכון, יחד עם הידיעה הוודאית כי שלטונת גרמניה אכן מעודדים את זרימת הפליטים, הצדיקו את הקביעה כי אומנם קיימים סוכנים עוינים בקרב הפליטים, גם אם לא זהו בפועל ממש.⁴⁸ התכתבות בין־מחלקתית זו נקטעה על־ידי מחלקת המזרח, שטענה כי "שום טובה" לא תצמח ממנה, אך הוויכוח התעורר מחדש כשהוכן מכתב תשובה לשגרירות בווישינגטון, לאחר שזו ביקשה הסבר מלא על מדיניות העליה בארץ־ישראל.

מדור הפליטים שמח להודמנות לנסח הצהרה בנושא הפליטים היהודים, שתשקף את השוני שבין עמדתו הוא לבין עמדת משרד־המושבות. על כן טענה טיוטת התשובה לווישינגטון, שחברה על־ידי מחלקת המזרח ומדור הפליטים במשותף, כי זרם היהודים היוצאים את אירופה הוא אוטנטי (דהיינו, אין הוא מזימה פוליטית של הציונים), וכי העובדה שהיתה לגסטאפו יד בארגונו אין בה כדי לערער על אמינות המניעים של הפליטים עצמם, ואין פירושה כי מצויים סוכנים נאציים בין הפליטים.⁴⁹ טענות אלה עמדו בניגוד מוחלט לעמדת משרד־המושבות.

46. מיוזכר לאתאם, 19.11.1940, F.O. 371/25242, W 11823.

47. סנו אל דאוני, 88, F.O. 371/29160, W1.

48. משרד־המושבות ביקש מאת ממשלת ארץ־ישראל לספק לו ראיות המעידות על נוכחות סוכני אויב בקרב הפליטים, אך נענה שלא נמצאו לכך ראיות כלשהן. תשובה זו לא הועברה למשרד־החוק. (דאוני אל מקפירסון [ירושלים], 1.3.1941, C.O. 733:445-76021(41); מקפירסון אל דאוני, 8.7.1941, שם; מיוזכר לוק, 6.8.1941, שם; דאוני אל סנו, 8.2.1941, שם.)

49. טיוטות ומיוזכרים, 204, F.O. 371/27132, E.

אם אומנם טיעונים אלה לא היה בהם כדי להטיל דופי בתנועת העליה הבלתי־לגאלית, נשאלה בכל־זאת השאלה כיצד יש להגן בפני הקהל הרחב על מדיניות שאושרה בידי הממשלה. כפי שטען לאתאם:

עלינו לנסות להגן על מדיניות הספר הלבן (בה מחוייבים אנו לדבוק, יהיו אשר יהיו מעלותיה ומגרעותיה, כל עוד מהווה המזרח־המיוכן גורם בעל חשיבות צבאית מכרעת) כאילו מייצגת מדיניות זו עקרונות של צדק ממש. אפשר ואפשר להראות כי היא אומנם צודקת ואף נדיבה כלפי היהודים – כל עוד אין מסתכלים (כפי שמשרד־המושבות אכן אינו מסתכל) אל מעבר לגבולות ארץ־ישראל. אי אפשר להציג מדיניות זו כאילו יש בה אפילו דמיון קלוש לצדק, אם מובאים בחשבון לא רק עמדת ערביי העולם אלא גם עמדת יהדות העולם ושטחי המחיה העומדים לרשותם של אלה ושל אלה. כדי להצדיק את מדיניותנו בארץ־ישראל, עלינו למנוע מצב שבו ארץ־ישראל תהא הזירה היחידה שבה ניתן להטיל על כף המאזניים את צרכיהם הוועקים של היהודים כנגד אינטרסים פחות דרמטיים אך מאוד ממשיים של עמים אחרים.⁵⁰

היתה זו טענה למען חידושו של פתרון טריטוריאלי שאינו ארצי־ישראלי, פתרון שנבחן לאחרונה במארכ־מאי 1940 ונדחה עליידי משרד־המושבות. לאתאם הצביע על סיבה נוספת, מכרעת, לחידוש הדיון בפתרונות אלה: מדיניות הגירוש של משרד־המושבות תיצור לאחר המלחמה בעיה של מציאת הסדרים בשביל גולי מאוריציום. יתר על כן, היה ברור כי יהיה הכרח לדון בעתיד היהודים באירופה, ולפיקך מיטב להכין בעוד מועד אזורי הגירה שיהוו אלטרנטיבה לארץ־ישראל.⁵¹ במסמך אחר בדק מדור הפליטים קווי מדיניות אלטרנטיביים העשויים לשמש את ממשלת ארץ־ישראל לצורך הטיית זרם הפליטים מארץ־ישראל. מסקנותיו היו:

אין שום אמצעי הרתעה שהמצפון הבריטי הסובלני ביותר עשוי להשלים עימו [...] שישווה – בעיני יהודים אלה, וגם למעשה – לעינויים ולאכזריות הכרוכים בחיים תחת הגזירות האנטישמיות של הנאצים. לכן נגזר על כל אמצעי ההרתעה נגד עולים שלא תהיה בהם תועלת במידה שמדובר בהפסקת התנועה [...] סיכוינו להפסיק את תנועת העליה הבלתי־לגאלית במסגרת מדיניות הספר הלבן אינם טובים. אנו יכולים

50. מיזכר לאתאם, 1.2.1941, שם.

51. שם.

להטרידה בדרכים שונות ולהקטין עליידי כך את היקפה, אך ככל הנראה לא נוכל למנוע את המשכה בהיקף ניכר.⁵²

מחלקת המזרח הכירה בצדקת הטיעון הזה ולכן תמכה במאמצי מדור הפליטים להחיות את תוכנית גיאנה הבריטית, למרות הקשיים הרבים הכרוכים בה. זו הדרך היחידה, טען המדור, להבטיח את יכולתה של המדיניות הבריטית בארץ-ישראל לעמוד לאחר המלחמה בלחץ הבלתי-נמנע של הפליטים היהודים.⁵³

ואולם סר הוראס סיימור, עוזר המנכ"ל האחראי לנושא, התייחס לכך בספקנות, והסכים רק כעבור חודשיים, במאוס 1941, לאשר לשתי המחלקות להיוועץ במשרד-המושבות בדבר חידוש התוכנית. בינתיים כבשו הגרמנים את ארצות הבלקן ונבלם הזרם המאורגן של העליה הבלתי-לגאלית דדון, וגם עיוניו של משרד-החוץ בפתרונות טריטוריאליים מחוץ לארץ-ישראל נדחקו לקרן זווית. לכן נשארה בעינה מדיניותו של משרד-המושבות, שגרסה גירוש ואי-שיתוף-פעולה עם הסוכנות היהודית, מבלי שיהא עליה להתמודד עם קריאת תגר גלויה מצד משרד-החוץ או עם לחץ גובר של זרם הפליטים. נותרה שאלת התשובה המוסכמת לשגרירות בווינגטון, שביקשה הסבר מלא בדבר מדיניות העליה. אולם בטרם היה סיפק בידם לשלוח תשובה כלשהי, סיפקו המאורעות תמריץ למחלוקת חדשה בין משרד-המושבות ומשרד-החוץ.

בינואר 1941 בערכו ביהודי בוקארשט פוגרומים קשים והוחמרו הגזירות האנטישמיות של משטר אנטונסקו. וייצמן כתב לצ'רצ'יל ב-7 בפברואר וביקש לנהוג לפני משורת-הדין ולהתיר למספר מוגבל של יהודים רומניים לעלות לארץ-ישראל, וזאת על-אף הקפאתן של מיכסות העליה.⁵⁴ אף-על-פי שעדיין לא הוכרו על רומניה כעל שטח אויב (ולכן לא חל שם האיסור מה-25 בספטמבר על עליה כלשהי משטחי אויב), קיווה משרד-המושבות שיעלה בידו למנוע ויתורים נוספים לסוכנות היהודית ובמיוחד את העליה מרומניה (ובכלל זה עלייתם של 700 איש בקירוב שהחזיקו כבר באשרות כניסה תקפות, שהונפקו עוד לפני ההקפאה).⁵⁵ אומנם בעקבות הפניה אל צ'רצ'יל

52. תזכיר לאתאם, 28.12.1940, W 2714, F.O. 371/29161. סנו, מנהל מדור הפליטים, אישר תזכיר זה. (מיוזר סנו, 10.1.1941, שם).

53. מיוזר באקסט, 17.1.1941, שם; 30.12.1940, F.O. 371/24568, E 1063.

54. וייצמן אל צ'רצ'יל, 7.2.1941, Prem 4:51:8.

55. השווה מיוזרים, (41) 75113:57, C.O. 733.437.

לחצו הן לשכתו והן משרד החוץ על משרד המושבות ללכת לקראת וייצמן,⁵⁶ אבל תוך כדי כך הוכרזה רומניה שטח אויב (בפברואר 1941) והאיסור על עליה הוחל אוטומטית על כל סוגי העולים משם, בכלל זה עולים שהחזיקו באשרות חוקיות. עתה יכול משרד המושבות להודיע רשמית לווייצמן כי אין הוא יכול לעשות דבר למען יהודי רומניה.⁵⁷

אולם מצבם של יהודי רומניה משך את תשומת לבם של ממשלת ארצות הברית. בעקבות לחצים מצד השגרירות בושינגטון הסכים משרד המושבות להיוועץ בנציב העליון בדבר האפשרות של דיון מחדש בשאלה.⁵⁸ ב־28 בפברואר הסכים הנציב העליון להתיר את עלייתם של אנשים המחזיקים באשרות שהונפקו לפני ה־15 בפברואר, אך סירב לשקול הנפקה של אשרות נוספות או ויתורים אחרים כלשהם.⁵⁹ משרד החוץ ראה זאת כפשרה, והסוכנות קיבלה הודעה מתאימה.⁶⁰ העניין יכול היה להסתיים בכך, אולם משרד המושבות יצא חוצץ כנגד שחרורם של כספים רומניים מוקפאים לצורך מימון נסיעתם של העולים (זאת מחשש שמא ישמשו מקצת הכספים למימון עליה בלתי לגאלית). מדור הפליטים ראה בכך הכשלה במזיד מצד משרד המושבות: הוא התעלם מהתנגדותו, והאליפקס קיבל הוראה להסכים לשחרור הכספים על ידי ממשלת ארצות הברית.⁶¹ המקרה חיזק את הרושם הכללי שמחלקת המזרח התיכון מנסה לצמצם את מספר העולים מעל ומעבר למגבלות שהטיל הספר הלבן, ומערכת היחסים בין שתי המחלקות הדרדרה עוד יותר.⁶²

במהלך 1941 חזרה ונתגלעה בכל ארצות הבלקן בעיית מחזיקי האשרות שנותרו לאחר פינוי השגרירויות הבריטיות. לגבי כל ארץ וארץ ניהלו

56. פק אל איסטוד, 12.2.1941, F.O., 371/29168, W 1040, וכן מיוזכרים.

57. דאנדי הידיע אחר כך ללאתאם כי "... כללית, היא מעוניין למניע כניסת יהודים לארץ ישראל ומכחינה זו היא שמח על כי הכיבוש הגרמני ברומניה נתן לארץ ישראל הזדמנות לעשית ריזוחים בחשבון העליה שלה." (מיוזכר לאתאם, F.O., 24.2.1941, 371/29169, W 2120)

58. משרד המושבות אל הנציב העליון, מס' 287, 25.2.1941, 75113, 733 437 C.O., 57(41).

59. הנציב העליון אל משרד המושבות, מס' 263, 28.2.1941, שם.

60. מיון אל וייצמן, 4.3.1941, F.O., 371/29169, W 2593.

61. משרד החוץ אל האליפקס, מס' 1389, 15.3.1941, שם.

62. למעשה, כמחצית ממחזיקי האשרות הרומניים הצליחו להגיע לארץ ישראל עד ראשית אפריל 1941. (הנציב העליון אל משרד המושבות, מס' 444, 2.4.1941, 75113 437 C.O., 57(41)).

הסוכנות היהודית ומשרדה-המושבות משא-ומתן בדבר מספר היהודים שיורשו לעלות לארץ-ישראל. כיוון שהכירה את גישתה העוינת של מחלקת המזרח-התיכון (ושל דאוני בפרט) פנתה הסוכנות יותר ויותר אל משרד החוץ, וליתר דיוק – באמצעות פרופסור ל. נאמייר אל ר. א. באטלר, סגן שר-החוץ. משרדה-המושבות ניסה למנוע עירוב זה של משרד-החוץ במהלך השיקולים שלו, בטענה שמרבית הפניות נוגעות לשאלות מינהליות שהן בתחום טיפולה של מחלקת ההגירה והסטטיסטיקה בירושלים, ולא של משרד ממשלתי כלשהו בלונדון.⁶³ אילו ניתן היה להרחיק את משרד-החוץ מהנושא, אפשר היה למנוע את העימות הגובר שבין משרד-המושבות למזרח הפליטים בדבר מדיניות העליה. מחלקת המזרח הציעה פגישה בין לאתאם, הפקיד האחראי במזרח הפליטים, לכין פקידי משרד-המושבות, כדי לחסל את העימות: אך לאתאם השיב כי השתתף בפגישות רבות מסוג זה בעבר, ובהן, כידוע, לא הושג דבר.⁶⁴ בתגובה על נסיונו של משרד-המושבות לשכנע את משרד-החוץ שלא יקבל פניות מהסוכנות היהודית, הגן לאתאם על הסוכנות, וטען כי בבואה להיזכר עם משרד-המושבות פונה הסוכנות בהכרח אל דאוני, שהוא, לדברי לאתאם, "אנטישמי במידה שאינה מאפשרת לו לקיים שיחות סבירות עם יהודים".⁶⁵ גם באטלר מחה נגד הניסיון "להחזיק את כל הטיפול ביהודים בידי משרד-המושבות", ומשרד-החוץ סירב לפסול עצמו מלטפל בנושאים שהופנו אליו על-ידי הסוכנות.⁶⁶

התקפת מזרח הפליטים על אופן מימושו של הגבלות הספר הלבן על-ידי משרד-המושבות ועל מידת יעילותה של מדיניות הגירוש, לא גרמה לשינויים במדיניות זו. עדיין נשארה בעינה החלטת הקבינט לגרש כל פליט שיגיע לאחר טביעת "פאטריה". לכן, כאשר יורטה הספינה "דארין" על 790 נוסעיה מול חופי ארץ-ישראל ב-19 במרס 1941,⁶⁷ הודיע משרד-המושבות מייד כי פליטים אלה צפויים לגירוש. לאור אוירת המחלוקת ששררה סביב מדיניות העליה, החליט מוין להגיש לקבינט מסמך המסביר את הסיבות להחלטתו של

63. דאוני אל סגן, 18.4.1941, W 4682, F.O. 371 29170.

64. מייכרי אפריל 1941, W 3617, F.O. 371 29170.

65. מיזכר לאתאם, 24.4.1941, W 4682, F.O. 371 29170.

66. מיזכרים יתכתובת, שם.

67. הנציב העליון אל משרד-המישבות, מס' 368, 19.3.1941, C.O. 733 446 76021 (41). סיפור תולדותיה של "דארין" היה מיוחד במינו והשפיע השפעה מרחיקת לכת על היחסים שבין הסוכנות היהודית לבין המידעין הבריטי (במקרה זה ה" S.O E). ראה י. באיאר, דיפלומטיה וכתרת, המדיניות הציונית 1939-1945, ירושלים 1966, עמ'

משרד-המושבות. הוא נמנע מאיזכור הסיכון הבטחוני הכרוך בעליה בלתי-לגאלית, והעדיף להצביע על הצורך בנקיטת צעדים נמרצים כדי למנוע את הרס עקרונות העליה של הספר הלבן תחת לחץ אותו "שיטפון של מתפרצים".⁶⁸ (אם כי בזמן הדיונים על נוסעי "דארין", היו לפחות 2500 אשרות בלתי-מנוצלות מתוך המיכסה הקודמת של אפריל-ספטמבר 1940.) המסמך לא נידון בקבינט-המלחמה, ומשרד-המושבות הזרה למקמייקל להמשיך בביצוע הגירוש. מסיבות מעשיות (היעדר מקום מתאים במאורי-ציוס, והתנאים ששררו בספינה עצמה) היה הגירוש בלתי-אפשרי והפליטים הורדו מהספינה והושמו בהסגר בארץ. עם זאת הבהיר הנציב העליון כי יש בדעתו לגרש את נוסעי "דארין" בהזדמנות הראשון שתיקרה.⁶⁹

בכסיס מדיניות העליה היתה הנחה מוקדמת, לפיה פירוש מתון יותר של מגבלות הספר הלבן, שיתחשב יותר במצוקת הפליטים, תהיה לו השפעה חמורה על דעת-הקהל הערבית ויערער את היציבות בארץ-ישראל. הנחה זו הועמדה בספק כאשר זחה צ'רצ'יל את התנגדותו של וייוול להחלטת הקבינט בדבר ניצולי "פאטריה". השתלשלות המאורעות הצדיקה את תגובתו הכוטה של צ'רצ'יל לאזהרותיו של וייוול בדבר אי-השקט שתגרום כניכול החלטה בעולם הערבי. המודיעין הצבאי בארץ-ישראל סיכם את תגובת ערביי הארץ להחלטה בדבר "פאטריה" כ"מוזערית להפליא".⁷⁰ אולם ברובד המחלוקת הבינמשרדית ביחס למדיניות העליה לא נידונה ברצינות התגובה הערבית האפשרית לשינוי במדיניות זו. ואילו משרד-המושבות ראה בכוננותה של בריטניה ליישם את עקרונות העליה של הספר הלבן בנזקות מירבית סימן לכוננות הממשלה הבריטית לדבוק בספר הלבן כולו, על-אף התנגדות היהודים. ההחלטה לגרש את פליטי "דארין" נפלה זמן קצר לאחר מינויו של לורד מוין לשר-המושבות, ולאחר מכן כתב מוין איגרת פרטית למקמייקל ושאלו אם אומנם מהווה הגירוש אמצעי יחיד למניעת הצפתה של ארץ-ישראל בפליטים.⁷¹ מקמייקל השיב כי יש להמשיך במדיניות זו, וכי התנגדות היהודים לגירוש היא למעשה ניסיון "לתת ביטוי לרצון הלאומי היהודי [...] היהודים יראו כמובן בנסיגה מצידנו פרי ביכורים של המערכה שמתרתה לתת תחת הספר הלבן ולהרסו כליל".⁷² אמונה זו, כי גורל הספר

68. WP (41) 74, Cab 66:15.

69. הנציב העליון אל משרד-המושבות, מס' 404, 26.3.1941, C.O. 733:446/76021/40(41).

70. ד"ר מילפאל 24, 40, 14.12.1940, C.O. 73286/79097.

71. מוין אל מקמייקל, פרטי ואיש, 28.3.1941, C.O. 733:449:P1/O:50.

72. מקמייקל אל מוין, פרטי ואיש, מס' 563, שם. בעקבות תכתובת זו העיר בנט כי הגיעה

הלבן תלוי בנכונות בריטניה לעמוד מול התנגדות יהודית, וכי הדרך הטובה ביותר להפגין נכונות כזו הינה ניהול נאות של מדיניות העליה, מצאה ביטוי בעימות הבינמשרדי בדבר התשובה לשגרירות בווישינגטון (שטרם אושרה), עימות שהתחדש בחודש מארס. בראשית אפריל כתב האליפקס אל ר.א. באטלר; הוא חזר על דעתו כי אין להתעלם מכוח ההשפעה היהודית והצינית באמריקה, והאיץ בלונדון לנסח תשובה.⁷³ משרד המושבות ראה איום ממשי על הספר הלבן בנכונותו הפתאומית של משרד החוץ לכלול את דעת הקהל האמריקנית בשיקולים המנחים את עיצוב המדיניות הארצישראלית. כאשר נשלחה למשרד המושבות טיוטת התשובה של משרד החוץ לשגרירות בווישינגטון, הגיב סר קוסמו פארקינסון במיזכר אל מיון:

היום שבו תחזור בה ממשלת הוד-מלכותו מן הספר הלבן של 1939 יהיה יום שחור מאוד לבריטניה במזרח התיכון ובעולם המוסלמי כולו. לדעת הקהל באמריקה יש אולי חשיבות, ואומנם יש לה חשיבות בנסיבות הנוכחיות, אולם באימפריה יש אוכלוסיה מוסלמית עצומה, ואם לאמריקנים אין עניין במוסלמים או בערבים [...] הרי לגבי דידנו הם משמעותיים מאוד. אם ממשלת הוד-מלכותו תזנח אי פעם את מדיניות הספר הלבן של 1939 יהא זה כעיני הערבים הקש ששבר את גב הגמל. לאחר מכן לא יוכלו (ואכן איזו הצדקה תהיה לכך?) לתת אמון כלשהו בהבטחות של ממשלת הוד-מלכותו.⁷⁴

לפיכך הכינה מחלקת המזרח התיכון טיוטה משלה, שבה הציגה את עמדת משרד המושבות ביחס לבעיית הפליטים, ביחס למניעיהם של העולים הבלתי-לגאליים ושל הציטונים המארגנים את כואם לארץ ישראל או מעודדים אותה, ובאשר לסיכונים הבטחוניים הטמונים בתופעה זו והצורך במדיניות מרתיעה.⁷⁵

משרד החוץ הגיב בחריפות רבה על הצהרה זו של משרד המושבות ("אפשר להבין חלקים מסויימים של טיוטה זו רק לאור ההכרה כי בעיני

העת לתדש את המדיניות של פתיחה באש על ספינות פליטים כדי למנוע את כניסתן למים הטריטוריאליים של ארץ ישראל. על אידות הצעה זו נכתבו מיזכרים בכל הדרגים של משרד המושבות והחלטת להתייעץ עם מקמיקל, אילם מיון סירב לאשר את שיגור המברק. (מיזכרים C.O. 733-449 (P1-O:20) מאי 1941).

73. האליפקס אל באטלר, 4.4.1941, 102, 75872 C.O. 733-444.

74. מיזכר פארקינסון אל מיון, 26.3.1941, 25(41), 7602 C.O. 733-445.

75. דאוני אל באקסטר, 1.4.1941, שם.

משרד-המושבות היהודים הם אויבים לא פחות מן הגרמנים⁷⁶, והוא החליט לסיים מייד את המחלוקת על-ידי שיגור מסמך משלו לשגרירות בווישינגטון, שבו נידונה מדיניות העליה.⁷⁷

בעימות בינמשרדי זה נחל מדור הפליטים נצחון סרק. הוא ניסה לקרוא תגר על דרך יישומה של המדיניות הארצישראלית בידי משרד-המושבות וממשלת ארץ-ישראל בטענה שאופן ביצוען של הגבלות העליה מקומם את היהודים לפחות באותה מידה כמדיניות עצמה, ואולי אף יותר. מדור הפליטים פיקפק ביעילותה של מדיניות הגירוש, התנגד לצורך במעצר עונשין ותמך בשיתוף-פעולה עם הסוכנות היהודית לצורך הטיית זרם הפליטים ליעדים שמחוץ לארץ-ישראל. יתירה מזו, המדור תמך בתכנון של מקומות התיישבות אלטרנטיביים כתרומת-זמה לפתרון בעיית יהודי אירופה בשלמותה. כל זה היה ברי-ביצוע במסגרת מדיניותה הנתונה של בריטניה בארץ-ישראל (הספר הלבן), ולמעשה נועד לאפשר את ביצועה. משרד-החוץ חשש (בעניין זה אף זכה מדור הפליטים בתמיכתה של מחלקת המזרח) שאם לא ייעשה הדבר, תתמוטט המדיניות כולה -- לא כתוצאה מחוסר נחרצותה של ממשלת בריטניה ביישום המדיניות (כפי שחשש משרד-המושבות), אלא כתוצאה מחומרתה של בעיית הפליטים היהודים בתום המלחמה. ואולם, הישגו של מדור הפליטים במחלוקת עם מחלקת המזרח-התיכון הסתכם רק בשינוי המונחים ששימשו להגנה על המדיניות של משרד-המושבות. המדיניות עצמה, דהיינו יישום נוקשה של הגבלות העליה של הספר הלבן, נשארה בעינה במשך שנת 1941.

במהלך שנת 1941 למד משרד-החוץ שלבעיה היהודית תהיה השפעה מרחיקת לכת על חופש התמרון של בריטניה בארץ-ישראל לאחר המלחמה. זה היה אחד הנימוקים להחייאת תוכנית גיאנה הבריטית. גם ממשלת ארץ-ישראל הבינה כי בעיית היהודים תידון מחדש לאחר המלחמה, אך ראתה גם בכך נימוק נוסף להצדקת יישום נוקשה של הגבלות הספר הלבן. לדוגמא, מנהל מחלקת ההגירה טען בתזכיר ארוך לנציב העליון (בעת הדיון באשרות הרומניות) שממשלת ארץ-ישראל תנהג בתבונה אם תשמור מספר גדול ככל האפשר מבין 75,000 האשרות שהוקצו בספר הלבן לצורך חלוקתן לאחר המלחמה.⁷⁸ משרד-המושבות אומנם לא תמך בהצעה זו, מחשש שהעליה חופסק כליל לתקופת המלחמה (בטענו שהערבים לא יסכימו לעליה כלשהי

76. מיזכר לאתאם, 22.4.1941, E.O. 371:27132, E 1240.

77. סיימור אל נ. באטלר, 26.5.1941, C.O. 733:445-76021:25.

78. תזכיר מילס, 4.2.1941, Part 1 (41), C.O. 733:436-75113.

לאחר 1944, שהרי הספר הלבן היתנה את המשך העליה לאחר שנה זו בהסכמתם), אך הוא הסכים להמשיך בהקפאת המיכסה.⁷⁹ ואכן, במשך מחציתה הראשונה של תקופת המיכסה אפריל-ספטמבר 1941 לא הונפקו שום אשרות חוקיות. ביולי הציע מקמייקל מיכסה של 750 אשרות למשך מחציתה של תקופת המיכסה,⁸⁰ אך סירב לעיין בבקשת הסוכנות היהודית שיוענקו אשרות נוספות לניצולי המהומות האנטישמיות הקשות שפרצו ביוני 1941 בבגדד, לפני כניסת הבריטים לעיר.⁸¹ מוין אישית היה סבור שלא יהיה די ב־750 אשרות, וזאת במיוחד לאור צרכי הגיוס בארץ־ישראל; אך מקמייקל עמד על דעתו כי עליה גדולה מזו לא תוכל להיקלט מבחינה כלכלית.⁸² סיומה של תקופת מיכסה זו, ב־30 בספטמבר, עמד בסימן סוף המחצית הראשונה של חמש שנות העליה היהודית שנקבעו בספר הלבן (1 אפריל 1939 - 30 ספטמבר 1941). עד אותו מועד נכנסו לארץ־ישראל – באורח חוקי ובלתי־חוקי – קצת יותר מ־35,000 יהודים, דהיינו פחות ממחצית מספר העולים (75,000) המותרים על־פי הספר הלבן. ממשלת ארץ־ישראל ומשרד־המושבות לא רק איזנו את "חשבון העליה", הם אפילו הציגו "יתרה" קטנה ואישרו בכך האשמות קודמות של מזרח הפליטים. ואולם הגישה השלילית הכללית כלפי העליה היהודית לא השתנתה כלל. בינואר 1942 הופשרה המיכסה של אוקטובר 1941 - מארס 1942 ואושרה כניסתם של 3000 עולים. אך כל עוד נשאר בעינו האיסור על עליה משטחי אויב ומשטחים המוחזקים בידינו, וכל עוד סירבה ממשלת ארץ־ישראל להתיר עליה של יהודי עיראק, נותרו אך מקורות מעטים לעליה יהודית חוקית.

בראשית שנת 1942 נראה היה כי מערכת האמצעים הנמרצים שנקטה בשלוש השנים מאז נכנסו לתוקפן הגבלות העליה של הספר הלבן, אינם הצליחה לצמצם את כעיית העליה הבלתי־לגאלית. מאז בואה של "דארין", במארס 1941, לא הצליחו שום ספינות פליטים להגיע לחופי הארץ. ירידה זו בתנועת הפליטים נבעה בעיקר מן המחסור בספינות, תולדת המלחמה, ומסגירת נתיבי הבריחה בעקבות השתלטות הגרמנים על ארצות הבלקן במהלך שנת 1941. אך משרד־המושבות היה סבור שמאמציו לסגור את גבולות אירופה בפני יהודים המבקשים לברוח, יחד עם אמצעי הענישה שנקט

79. תזכיר בנט, 17.5.1941, שם.

80. הנציב העליון אל משרד־המישבות, מס' 1057, 21.7.1941, שם.

81. הנציב העליון אל משרד־המישבות מס' 1111, 5.8.1941, שם.

82. משרד־המישבות אל הנציב העליון מס' 1350, 30.7.1941, שם; הנציב העליון אל

משרד־המישבות מס' 1111, ראה לעיל.

נגד הפליטים שהצליחו להימלט וניסו למצוא מקלט בארץ-ישראל, אכן נושאים סוף-סוף פרי. יתר על כן, הפקידים הנוגעים בדבר הצליחו למתן את הדאגה ההומניטרית, בקבינט ובדעת-הקהל, כאשר לתוצאותיה של המדיניות הבריטית, וזאת באמצעות הפצת הדיעה כי תנועת הפליטים מהווה סיכון בטחוני מוכח, ולא תיאורטי בלבד, וכן על-ידי הצגת התופעה כולה כמערכה המנוהלת על-ידי הציונים במטרה להגיע להישגים מדיניים. נסיונו של מוין להסב את תשומת-הלב של הקבינט להשלכות הפוטנציאליות של שאלת הפליטים על תהליכי קביעת המדיניות לאחר המלחמה נחל אומנם כישלון, אך בסוף שנת 1941 ובתחילת שנת 1942 לא נראה העניין דחוף. ככלות הכל, בעקבות יישומו הממושך של איסור העליה משטחי האוייב ומשטחים המוחזקים בידיו, עלה מספר האשרות שהוצעו ב־1941 על מספר המועמדים הזכאים לקבלן והמסוגלים להגיע לארץ-ישראל.

בנסיבות אלה היה משרד-המושבות נכון לוותר משמעותי. מאז פברואר 1941, כאשר הוכרזה רומניה כשטח הנתון לשלטון האוייב, השתדלה הסוכנות היהודית שיבוטל איסור העליה משטחים אלה לגבי מועמדי עליה שקיבלו אשרות כניסה קודם להחזרת הנציגות הבריטית. כשסירבה ממשלת ארץ-ישראל לדון בבקשה זו, ביקשה הסוכנות לאשר את עליית כל ילדיהם של מחזיקי האשרות, עד לגיל 15. הנציב העליון דחה גם בקשה זו מסיבות בטחוניות,⁸³ אך משרד-המושבות דחה את הטענה כאילו יכולים ילדים בני 15 ומטה להיות סיכון לבטחונה של ארץ-ישראל, והורה למקמיוקל לשקול את הדבר מחדש, והאיסור אומנם בוטל.⁸⁴ אף שהיה מדיכור ב־271 ילדים בלבד (התיכנית הוחלה אחר-כך גם על הונגריה), מציינת החלטה זו נקודת-מיפנה משמעותית בגישתו של משרד-המושבות. על-אף שבמהלך שנת 1940 כבר נעשו אי אלו ויתורים ביחס לאיסור העליה משטחי אוייב, הרי היו הם תמיד פרי יוזמתו של שר-המושבות דאז, מלקולם מקדונאלד. במקרה הנזכר מחלקת המזרח-התיכון היא שהביעה התנגדות להחלטת ממשלת ארץ-ישראל והביעה ספקות ביחס למידת הסיכון הבטחוני.

זמן קצר לאחר מכן נידון בלונדון גורלם של 790 נוסעי "דאריין". הללו היו עדיין עצורים בעתלית והשלטונות ציפי להזדמנות לגרשם למאוריציוס.

83. הנציב העליון אל משרד-המישבות, מס' 60, 15.1.1942, C.O. 733-437/75113:57, (1942).

84. מיזכרי לוק וכויד, 20-21.1.1942: משרד-המושבות אל הנציב העליון, מס' 109, F.B. Chary, *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940-1944*. Pittsburgh 1972, p. 137 and Chapter 5, *passim* (להלן: ציארי),

המשך מעצרו, למרות קיומן של אשרות עליה בלתי-מונצלות, היה מקור למתיחות בלתי-פוסקת בין הסוכנות היהודית לבין ממשלת ארץ-ישראל, ובפברואר 1942 אומנם הצליחה הסוכנות להסב את תשומת-לבו של צ'רצ'יל לעניין הזה.⁸⁵ במהלך הדיון עם מוין הדגיש צ'רצ'יל שבעת קבלת ההחלטה המקורית על גירוש נוסעי "דארין" היה נראה כי מימדי העליה הבלתי-לגאלית יהיו גדולים בהרבה מכפי שהיו עתה במציאות. בהתאם לכך המליץ לשחרר נוסעים אלה ממעצרו ולהתיר להם להישאר בארץ.⁸⁶ שחרור נוסעי "דארין" היה יוצר תקדים שפירושו – זניחה למעשה של מדיניות הגירוש. כתשובתו לצ'רצ'יל טען מוין כי: "הקלה כלשהי באמצעי ההרתעה שלנו עלולה לעודד משלוחים דומים נוספים."⁸⁷ יחירה מזו, גורל נוסעי "דארין" נחשב "מקרה מבחן לתקיפות דעתה של הממשלה לדבוק במדיניותה המוצהרת", ומוין טען כי ויתור כלשהו יגרום נזק רב "לשמה הטוב [של בריטניה] כגורם אמין ואיתן במזרח-התיכון".⁸⁸

צ'רצ'יל יחס לשאלה זו מספיק חשיבות כדי להביאה בפני הקבינט, שדן בעניין ב־16 בפברואר.⁸⁹ דיעות חברי הקבינט היו חלוקות והחלט להיוועץ בליטלטון, שישב בקאהיר. הקבינט לא קיבל החלטה סופית, לא בדבר גורלם של פליטי "דארין" ולא בעניין העיקרון הכולל של גירוש לצורך הרתעת עליה בלתי-לגאלית. ברם, עצם העובדה כי שאלות אלה נידונו בדרג כזה, וכמו כן ההוראה שהעביר משרד-המושבות למקמיקל לשנות את הכרעתו בדבר ילדיהם של מחזיקי האשרות מרומניה והונגריה, גרמו לממשלת ארץ-ישראל לחשוש שמא עמדת בריטניה בנושא מדיניות העליה אינה איתנה כפי שהיתה. בדיקת מדיניות העליה, שנערכה כלונדון בחודשים ינואר ופברואר 1942, היוותה רקע להחלטות שנפלו באותה תקופה לגבי ספינה נוספת של פליטים – החלטות שהובילו אחר-כך למהפך גדול במדיניות העליה.

באוקטובר 1941 הודיע הנציב העליון למשרד-המושבות כי ספינת הפליטים "סטרומה", הנושאת 769 נוסעים, עומדת להפליג מקונסטנצה

85. באמצעות מסע שכנוע של רנדולף צ'רצ'יל (ר. צ'רצ'יל אל ה. צ'רצ'יל, 4.2.1942, (Prem 4/51/1).

86. צ'רצ'יל אל מוין, MI 27 2, 5.2.1942, שם.

87. מוין אל צ'רצ'יל, 7.2.1942, 40 (1942) 76021-76022, C.O. 733/446.

88. שם.

89. ראוי לציין כי גירל פליטי "דארין" נידון אצל-עלפי שהממשלה היתה מוטרדת בנפילת סינגפור, שנידונה באותה ישיבת קבינט.

בדרכה לארץ-ישראל.⁹⁰ מקמייקל פנה מייד אל שגריר בריטניה באנקרה, סר יו נאצ'בול-יוגסן (Hugh Knatchbull-Hugessen), והאיץ בו שיבקש מממשלת תורכיה להחזיר את הספינה בטענת-שווא כלשהי. משרד-החוץ תמך בבקשה זו, אך מכיוון שלא ציפה לשיתוף-פעולה תורכי, נתבקשה מפקדת הצי להיערך ליירוט הספינה בטרם תגיע לארץ-ישראל.⁹¹

"סטרומה" יצאה מקונסטנצה ב־12 בדצמבר 1941 וכעבור שמונה ימים הודיע יוגסן למשרד-החוץ כי הגיעה לקושטא, וכי משרד-החוץ התורכי יאלץ אותה לשוב לים השחור אלא אם כן תיאות ממשלת ארץ-ישראל להתיר לנוסעיה כניסה לארץ. יוגסן הוסיף כי השיב לתורכים שמסיבות הומניטריות אין הוא יכול לצדד בהחזרת הספינה ולכן הוא ממליץ לשלוח אותה לכיוון הדארדאנלים, בתקווה כי "אם יגיעו לארץ-ישראל, אולי יזכו לטיפול אנושי למרות היותם עולים בלתי-לגאליים".⁹²

הן מקמייקל והן משרד-המושבות מחו נמרצות נגד מעשיו של יוגסן.⁹³ מחלקת המזרח-התיכון טענה שיוגסן החמיץ "הוזמנות שניתנה משמיים".⁹⁴ במיזכר אחר נאמר כי:

לאחר מאמצים מרובים היה זה המקרה הראשון בו גילתה ממשלת תורכיה סימנים כלשהם שהיא נכונה להעניק סיוע כהכשלת ספינות כאלה של עולים בלתי-לגאליים; ואז קם השגריר ומקלקל הכל מטעמים הומאניטריים, המבוססים על שיקול מיטעה עד כדי אבסורד.⁹⁵

מוין כתב אל סגן שר-החוץ ריצ'ארד לאו (Law) וביקש שמשרד-החוץ יורה ליוגסן לחזור בו. הוא טען, בין היתר, כי שיגור הספינה לכיוון ארץ-ישראל יעודד עוד עולים בלתי-לגאליים לעשות את דרכם לארץ.⁹⁶ למחרת נערכה פגישה בין מוין, סר קוסמו פארקינסון ובנוד, ממשרד-המושבות, לבין פקידים ממשרד-החוץ, במטרה לתקן את "הנוק" שגרמה מחוותו של יוגסן לדימוי העקבי של מדיניות העליה. הם תיברו יחדיו הוראות לשגרירות באנקרה, לפיהן:

90. מיזכרים יתכתובת ב־F.O. 371 29163, W 12180. (אוקטיבר 1941).

91. F.O. 371-29163, W 12180. מיזכרי אוקטיבר 1941.

92. נאצ'בול-יוגסן אל משרד-החוץ, מס' 2960, 20.12.1941, C.O. 733 449 P3 4.30.

93. הנציב העליון אל משרד-המושבות, מס' 1792, 22.12.1941, שם.

94. מיזכר בויה, 23.12.1941, שם.

95. מיזכר ליק, 23.12.1941, שם.

96. מוין אל לאו, 24.12.1941, שם.

עלינו להסיר כל ספק מלבם של אנשי הרשויות התורכיים בדבר העובדה שלא חל כל שינוי במדיניות ממשלת הודמלכותו בנושא העליה הבלתי-לגאלית. לפיכך, אנא הבהר זאת למשרד-החוץ התורכי ובקש מהם להחזיר את הספינה אל הים השחור, כפי שהמשרד הציע מלכתחילה.⁹⁷

אולם, לאחר הרהור שני סברו המחברים כי המשפט האחרון יאפשר לתורכים להטיל את האשמה על בריטניה אם יארע אסון לספינה. לכן הוחלף הקטע שאחרי "משרד-החוץ התורכי" במלים "נראה כי אין כל סיבה ממשית שתמנע מן התורכים לנקוט באמצעי שהם עצמם הציעו".⁹⁸

ב־28 בדצמבר השיבה השגרירית באנקרה כי השדר הועבר לממשלת תורכיה.⁹⁹ בינתיים עשה בכל-זאת מדור הפליטים פעילות גישוש אחדות למציאת מקום מקלט אלטרנטיבי לנוסעי "סטרומה" בתחומי האימפריה הבריטית, אך מחוץ לארץ-ישראל. אולם זה לא היה אלא ניסיון לצאת ידי חובה, ולא נעשו מאמצים ממשיים להשיג תוצאות.¹⁰⁰

ב־9 בפברואר דיווח יוגסן כי שר-החוץ התורכי העלה מחדש את שאלת "סטרומה" והודיע שאם לא יימצא פתרון אלטרנטיבי, ייאלץ להחזיר את הספינה על נוסעיה בכיוון שממנה באו. יוגסן השיב כי "כעניין זה אין ממשלת הודמלכותו יכולה להעניק סיוע כלשהו או לנקוט פעולה כלשהי. אין בידיהם האמצעים לכך ועל כן ההחלטה חייבת להישאר בידיו".¹⁰¹ הוא הוסיף כי הרשויות התורכיות ינקטו כנראה צעדים כלשהם ב־16 בפברואר.

בשלב זה כבר התקבל בלונדון מידע מלא על אידות המצב המתריד השורר ב"סטרומה", יחד עם פרטים על הפליטים הנמצאים על סיפונה.¹⁰² בארץ-ישראל עקב הישוב בדריכות אחר גורל "סטרומה", והסוכנות היהודית הגישה ללא הרף בקשות לממשלת ארץ-ישראל בשם הנוסעים. לנוסעים המעטים שהחזיקו באשרות עליה הותר לעזוב את הספינה, ועל סמך מידע שהתקבל מהם הוסבר לממשלת ארץ-ישראל כי בין נוסעי "סטרומה" יש רבים בעלי כישורים (היכולים לתרום למאמץ המלחמתי) וכי רבים מהם מוצאם מבוקובינה ובסרביה, שם נרדפו היהודים עד חורמה.¹⁰³ המברק שבו

97. F.O., 371-29207, W15571 (draft).

98. משרד-החוץ אל השגרירית באנקרה, מס' 2651, 24.12.1941. המכרק בניסוחו הסופי ב־F.O., 371-29207, W 15313.

99. מירגאן אל משרד-החוץ, מס' 3000, 28.12.1941, שם.

100. מיזכר בויד, 12.2.1942, C.O., 733 446 76021 42 (1942).

101. נאצ'בוליינגסן אל משרד-החוץ, מס' 284, 9.2.1942, F.O., 371-32661, W 2093.

102. S.O.(I) (קושטא) אל האדמיראליות, מס' 1055B, 4.2.1942, שם.

103. שרת'ק אל מקפירס'ק, 13.2.1942, אצ"מ 14645 /Z4.

הודיע יוגסן למשרד־החוץ על כוונת השלטונות התורכיים להחזיר את הספינה אל הים השחור ב־16 בפברואר, הגיע ללונדון ב־10 לפברואר והופץ למחרת. כשלהשנתו טוות פעולה של חמישה ימים בלבד, דן מדור הפליטים באריכות ומתוך יאוש מסויים בחפקיד שממלאת בריטניה בתקרית. למרות שידעו את הצפוי לפליטים בשטח השלטון הגרמני (אם לא יטבעו בדרך־שמה), העיר ראנדאל כי התרת כניסתם לארץ־ישראל לא רק תיצור סיכון "בטחוני", אלא יתירה מזו, "אולי הגרוע מכל הוא שתהיה זו פריצה מוצלחת של קווי המדיניות שלנו, והדבר יוביל ללא ספק לחזרות תכופות על אותו תהליך [...]". כאלטרנטיבה להחזרת הפליטים הציע ראנדאל לשלוח אותם לקפריסין, עד שתימצא הדרך להעבירם למאוריציוס.¹⁰⁴ אך מחלקת המזרח טענה כי יהיה זה "בלתי נכון להתערב" בענייני משרד־המושבות על־ידי הגשת הצעה כזו, וכי אם יוצע מקלט כלשהו על־ידי בריטניה, "יופיעו כמובן אחר־כך יותר ויותר ספינות עמוסות יהודים בלתי רצויים"¹⁰⁵ זאת היתה הדילמה המרכזית של בעיית הפליטים בכללותה, ולכן גברה במשרד־החוץ מגמת התמיכה "בכו התקיף מאוד"¹⁰⁶ שנקט משרד־המושבות בנושא הפליטים בכלל ופליטי "סטרומה" בפרט.

מוין ואידן דנו בפרשת "סטרומה" ב־12 או ב־13 בפברואר. מוין טען כי היות וקפריסין מצויה במצב מלחמה, אין אפשרות לשלוח לשם את נוסעי "סטרומה". הוא הוסיף כי נודע לו "ממקורות סודיים" כי "סטרומה" היא רק הספינה הראשונה מתוך ספינות אחדות הנמצאות בשלבי ארגון במטרה לחדש את תנועת העליה הבלתי־לגאלית. אידן כתב אחר־כך לצ'רצ'יל והציג את טיעונו של מוין, בהצטרפו לדעתו כי יש להשאיר כעינה את המדיניות הכוללת של גירוש עולים בלתי־לגאליים למאוריציוס. באשר לגורל "סטרומה" כתב אידן כי התורכים יחזירו, אלא אם כן תותר כניסתם לארץ־ישראל. אידן לא הבהיר כי משרד־החוץ הוא שהורה לשגריר הוד־מלכותו בתורכיה לעודד את התורכים לנקוט עמדה זו. ההערה היחידה במיזכרו של אידן הנוגעת למדיניות בריטית היתה בקשתו להשאיר כעינה את החלטת הגירוש שקיבל הקבינט בזמן תקרית "פאטריה" (היינו, בנובמבר 1940). במיזכר ציטט אידן את החלטה במלואה, יחד עם הסעיף האופרטיבי: "בעתיד יש להפנות את כל העולים הבלתי־לגאליים המבקשים להיכנס לארץ־ישראל אל מאוריציוס או ליעד אחר."¹⁰⁷

104. מיזכר ראנדאל, 12.2.1942, W 2093, P.O. 371 32661.

105. מיזכר באקסטר, 12.2.1942, שם.

106. מיזכר ראנדאל, 12.2.1942, שם.

107. אידן אל צ'רצ'יל, 13.2.1942, P.M. 42-22, שם.

בדרך זו, אם מתוך כוונה ואם בתום-לב, יצר המיזכר את הרושם כאילו ממשלת תורכיה מאיימת להחזיר את "סטרומה" לאירופה הכבושה, בעוד משרד-החוץ ומשרד-המושבות מבקשים לשלוח את נוסעיה למאוריציוס. במקרה הטוב בלבד המיזכר את היוצרות ולא הבהיר כלל כי למרות כבושה של רומניה בידי הגרמנים וכינונו של משטר אנטישמי קיצוני שם, עדיין דוגלים משרד-החוץ ומשרד-המושבות בקו שנקבע בי-40' 1939, דהיינו אילוץ ספינות הפליטים לחזור לאירופה ככל שהדבר יתאפשר, ושל גירוש למאוריציוס רק כאשר הצליחו הפליטים לגבור על המכשולים ולהגיע ארצה. "סטרומה" היתה המקרה הראשון מאז פרצה המלחמה ואומצה מדיניות הגירוש, שבו ניתן היה לאכוף את עקרון החזרה לאירופה. לכן אי אפשר היה להניח שעל-אף הנסיבות השונות של שנת 1942 אומנם תהיה מודעות נרחבת לכך שמשרד-המושבות תקיף בדעתו להמשיך בביצוע המדיניות. העובדה שמקרה "דארין" ומדיניות המעצר והגירוש שמילאה בו תפקיד מרכזי, הועלה בלונדון בה בשעה שנידונה החזרת פליטי "סטרומה" לאירופה יצרה כר נרחב לכלבול אצל מי שלא הכירו מקרוב את יישומן היומיומי של תקנות העליה הארצישראליות. על-ידי שילובם של שני מקרים שונים מקרה "דארין" ומקרה "סטרומה" הצליחו אידן ומיון להסיח את תשומת-הלב מן התיצאות האפשריות של הקו שנקטו במקרה השני.

אף-על-פי שבשביע השני של פברואר היתה הממשלה עסוקה בהתפתחות יות הצבאיות, הביא צ'רצ'יל את המיזכר של אידן בפני הקבינט והוא נידון ב-16 בפברואר. ברם, דיון זה נסב על "דארין" ומדיניות הגירוש. "סטרומה" הוזכרה רק במקרה המצביע על המשך העליה הבלתי-לגאלית והמפריך את טענתו של צ'רצ'יל כי ניתן לזנוח את מדיניות הגירוש לאור הצטמצמותה של תנועת הפליטים. גורל "סטרומה" לא נידון כלל.¹⁰⁸

מחלקת המזרח-התיכון של משרד-המושבות היתה סבורה שמיזכרו של אידן אל צ'רצ'יל היה "מטעה במקצת",¹⁰⁹ יציין ששאלת המדיניות בנושא

108. W.M. 21(4211) 16 בפברואר 1942, כי-65 25. ראה לעיל, יום לאחר הדיון בקבינט רשם בויד בייזוכר: "אני מסין כי בסופו של דבר לא נידון גירול ה'סטרומה' בישיבת קבינט המלחמה אתמול." ומיזכר מיום 17 בפברואר 1942, (C.O. (1942) 42 76021 446-733). במיזכר מאוחר יותר של ליס, המסכם את האירועים שקדמו לטביעת "סטרומה", נאמר: "אולם העניין לא נידון לגיטי בקבינט כאשר הוכחא לדיון בעיה אחרת הקשירה בעליה בלתי-לגאלית לארץ-ישראל (ההוינ, דרך הטיפול בניסעו 'דארין', בי-16 בפברואר)." מיזכר ליס, ללא תאריך, שם.

109. מיזכר לוק, 20.2.1942, שם.

"סטרומה" כשלעצמו לא נידון כלל בקבינט. המתלקה הניחה כי שאלה זו תידון בנפרד, מייד לאחר שתתקבל תשובתי של ליטלטון בנושא "דארין",¹¹⁰ ומדור הפליטים במשרד החוץ¹¹¹ וכמוהו לשכתו של צ'רצ'יל¹¹² היו שותפים לאמונה זו. אך תשובת ליטלטון הגיעה ללונדון אך ב־27 בפברואר, לאחר שהקיץ הקץ על "סטרומה". לאור העובדה כי הקו של משרד החוץ ומשרד המושבות -- לפיו נוסעי "דארין" אמנם יגורשו למאוריציוס בעוד "סטרומה" תוחזר לאירופה -- אינו מוזכר במיזכר של אידן או בדין־חשבון על הדיון בקבינט ואף לא בשאילתא לליטלטון ובתשובתו, יש להניח כי שאלת "סטרומה" כנראה לא נידונה כלל מחוץ למסגרת המהלכים הבינמשרדיים. ב־15 בפברואר שלושה שבועות לאחר שמשרד המושבות הורה למקמיקל להתיר (בניגוד לרצונו) לילדיהם של מחזיקי האשרות מהונגריה ורומניה את כניסתם לארץ – הודיעה ממשלת ארץ־ישראל ליוגסן על נכונותה להתיר את כניסתם של ילדים בני 11 עד 16 מ"סטרומה".¹¹³ בעקבות התפתחות זו הסכימה ממשלת תירכיה לדהות את מועד החזרת הספינה, אך הודיעה מייד לממשלת בריטניה כי לא תתיר לילדים לעבור בשטחה בדרכם לארץ.¹¹⁴ למרות הלחצים שהפעילה לונדון, סירבה ממשלת תורכיה לשקול החלטה זו מחדש, והעניין נשאר במבוי סתום במשך שבוע.¹¹⁵ יוגסן דיווח כי החורכים עושים הכנות לגרירת "סטרומה" אל הים השחור,¹¹⁶ וידועה זו גרמה בהלה במדור הפליטים. ראנדאל כתב כי "הים השחור סוער בעונה זו ו'סטרומה' עלולה לטבוע. המחשבה שאנו מהווים אולי גורם מסייע בגרירת מותם של עלובי נפש אלה אינה אהודה עלי כלל."¹¹⁷ בקוויתו כנראה כי המדיניות כלפי "סטרומה" תידון בקבינט לאחר שתתקבל תשובה מליטלטון בעניין נוסעי "דארין", שלח ראנדאל בקשה לקאהיר, בה הפציר בליטלטון להשיב בהקדם האפשרי,¹¹⁸ ובקשה נוספת לאנקרה בה ביקש

110. שם, שם.

111. מיזכר ראנדאל, F.O. 371 32661, W 2483, 19.2.1942.

112. רוזאן אל לאפורד (משרד החוץ) יאל תירנלי (משרד המושבות), Prem, 17.2.1942, 4:51 f.

113. הנציב העליון אל נאצי־ביירווקסן, מס' 13, F.O. 371 32661, W 2483, 13.2.1942.

114. מורגאן (אנקרה) אל משרד החוץ, מס' 340, 18.2.1942, שם.

115. משרד החוץ אל השגרירות באנטרה, מס' 311, 20.2.1942, שם.

116. נאצי־ביירווקסן אל משרד החוץ, מס' 378, F.O. 371 32661, W 2810, 23.2.1942.

117. מיזכר ראנדאל, 24.2.1942, שם.

118. משרד המושבות אל נאצי־ביירווקסן, מס' 339, 24.2.1942, שם.

משלטונות תורכיה לעכב את הגירוש עד אשר תיפתר בעיית המעבר של הילדים.¹¹⁹

אולם ממשלת ארץ-ישראל לא היתה שותפה לאי-השקט ששרר במדור הפליטים. היא המשיכה להתייחס בעוינות לאפשרות שישעשו ויתורים כלשהם לטובת נוסעי "סטרומה". מקמיקל, שהכיר בהתעניינות הכללית בגורל הספינה – התעניינות שגברה בהתמדה במשך תקופת שהותה בקושטא¹²⁰ – הזכיר את "ההתנגדות הבטחונית הכללית" להתרת כניסתם של פליטים זרים לארץ, "מחמת הסכנה של הסתננות אנשים הפועלים לטובת מדינות-הציר לתוך המזרח-התיכון". לגבי המקרה הספציפי של פליטי רומניה, טען מקמיקל שקיום מידע המעיד על מעורבות ישירה של הגסטאפו בארגון העליה הבלתי-לגאלית ועל הימצאם של סוכנים נאציים על "סטרומה".¹²¹ הוא גם צפה קשוי אספקה בארץ-ישראל, וטען שהמצב ירע בעקבות כניסתם של יותר מ-700 פליטים. זאת ועוד, הוא הזכיר את "הקשיים המעשיים" הכרוכים בבחירת פליטים מסויימים (חוץ מהילדים) כמועמדים לעליה. משרד-המושבות גרס שהמברק של מקמיקל מספק טיעון שאין לערערו נגד קליטת נוסעי "סטרומה" בארץ-ישראל.¹²² והמליץ על הפצתו בקבינט ובקרב שאר המשרדים הנוגעים בדבר, לקראת הדיון בנושא "סטרומה", שהיה אמור להתקיים עם קבלת תשובתו של ליטלטון לגבי "דארין". ואולם, בטרם נתקבלה התשובה, גררו השלטונות התורכיים את "סטרומה" אל הים השחור.¹²³ מנועי האוניה לא פעלו וכ-25 בפברואר טבעה "סטרומה" בהותירה ניצול יחיד. עליפי ריב הדיווחים, בכלל זה דיווחו של הניצול, טבעה הספינה לאחר שפגע בה טורפדר.

טביעת "סטרומה" ציינה נקודת-מיפנה במערכה של בריטניה נגד העליה הבלתי-לגאלית. כדי לרדת לעומקן של החלטות שנפלו בלונדון ובירושלים והובילו אל האסון, יש צורך להביא בחשבון את ההתפתחות הכללית שחלה כאותה תקופה במדיניות הפליטים. למרות דאגתה המוצהרת של ממשלת

119. משרד-החיצ אל ליטלטון, מס' 199, 24.2.1942, שם.

120. הלירד וג'ייד הכיזון להעלות את הבעיה בבית הלורדים ב-16 בפברואר (C.O. [1942] PQ 42 76021 46 733). מצבם של ניסעי "סטרומה" תיאר ב"טיימס" מיום 17 בפברואר 1942.

121. הנציב העליון אל משרד-המישבות, מס' 190, 17.2.1942, 42 76021 46 733 (C.O. [1942]).

122. מיזכר לוק, 20.2.1942, [42(1942) 46 76021 46 733 (C.O.)].

123. על פירי סלוצקי (ספר תולדות ההגנה, כרך ג', חלק ראשון, עמ' 159) הספינה נגררה מתוך הנמל ב-23 בפברואר ללא מים, מזון או דלק.

ארץ-ישראל בדבר הסיכון הבטחוני הכרוך בכניסתם של נוסעי "סטרומה" לארץ, או בדבר "הקשיים המעשיים" העלולים לנבוע מוויתור כזה, ספק אם הנושאים האלה הם שהדאיגו באמת את שלטונות ירושלים.¹²⁴ כראשית פברואר כתב ג'.ס. מקפירסון, המזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל, אל מחלקת המזרח-התיכון, בדבר דאגת הממשלה ממה שנראה כסטיה משמער תית מן המדינות הנקוטה, סטיה שהשתקפה בהחלטה (שהתקבלה ללא קשר ל"סטרומה") להחיר את כניסתם של 271 הילדים של מחזיקי אשרות מרימניה ומהונגריה לארץ-ישראל. החלטה זו התאפשרה הודות להסכם שנחתם זה לא כבר עם השווייצרים (אשר יצגו את בריטניה בשטחים כבושים בידי הגרמנים), לפיו קיבלה על עצמה ממשלת שווייץ לבצע את פעולות הזיהוי והרישום בארצות המוצא של הפליטים. ממשלת ארץ-ישראל חששה שהסכם זה הוא בבחינת צעד ראשון לקראת מיתון מרחיק לכת יותר של האיסור על עליה משטחי אויב.¹²⁵ זמן קצר לאחר קבלת ההחלטה בדבר 271 הילדים, נפתח הדיון במעצרים המתמשך וגירושם הצפוי של נוסעי "דארין": דיון זה איים לערער את המדיניות שגזרה על גירוש כל פליט שיצליח להגיע לארץ בדרך בלתי-חוקית ואיסור עלייתו לצמיתות. לדעתם היתה מדיניות זו אבן-פינה במערכת ההגנה של בריטניה נגד הסיוט של "שיטפון של מתפרצים" – זרם אינסופי של יהודים הנמלטים מאירופה הנאצית. ואולם בפברואר 1942 נראה היה כי שני יסודותיה של מדיניות זו מעוררים השגות בלונדון. יתר על כן, ללא קשר עם האפשרות שלונדון תשנה את עמדתה, הלכה ונחלשה יעילותה של מדיניות ההרתעה ככל שהורע מצבה של יהדות אירופה. אפילו מעצר במאוריציוס, המלווה באיסור עליה לצמיתות, היה עדיף על הישארות באירופה. לכן, על-מנת למנוע "יותר ויותר ספינות עמוסות יהודים בלתי-רצויים" (כהגדרתה של מחלקת המזרח), הוסכם כי בכל הזדמנות אפשרית יוחזרו הפליטים היהודים לאירופה בטרם יגיעו לשטח שבשלטון בריטי. מדיניות זו אי אפשר היה להוציאה אל הפועל אלא תוך שיתוף-פעולה עם השלטונות התורכיים, ואין פלא שמשרדה-המושבות ומשרד-החוץ ראו בהודעה המקורית של התורכים בדבר כוונתם להתזיר את הספינה "הזדמנות משמיים" שהמדיניות הבריטית יחלה לה מזה שלוש שנים. הן שלטונות ירושלים והן משרד-המישבות ציפו שהממשלה תפגין החלטה נחושה להתמיד במערכה נגד העליה הבלתי-חוקית, תוך דבקות במסקנות

124. ראה תשיבת שרתוק לטענה בדבר "קשיים מעשיים" במכתבי אל מקפירסון, 20.2.1942, אצ"מ 74:14645.

125. מקפירסון אל בויד, 10.2.1942, 75113:57 (1942), C.O. 733 437.

המתבקשות ממנה. לפיכך הוחלט לעורר את ממשלת תורכיה שלא תחזור בה מהחלטתה להחזיר את "סטרומה" אל היס השחור, למרות שהיו בנמצא אשרות עליה הוקיות ולמרות מחירו הצפוי של צעד זה – התגובות השליליות בדעת-הקהל הבריטית והאמריקנית. החשש שמא יוחדרו לארץ סוכנים נאציים בין פליטי "סטרומה" היה דמויני יותר משהיה ממשי, ורמזיה הנשנים של ממשלת ארץ-ישראל (שמוין ואידן חזרו עליהם באוזני צ'רצ'יל¹²⁶) בדבר ראיות קונקרטיות המעידות כביכול על נוכחות סוכנים נאציים בין הפליטים, היו בבחינת עורבא פרח ב־1942, כשם שהיו בשנים 1939–1941.¹²⁷

בארץ-ישראל גרמה הידיעה על טביעת "סטרומה" "הקשחה ברורה של העמדה האנטי-ממשלתית" וכן עוינות אישית גלויה כלפי הנציב העליון. מושינגטון דיווח האליפקס על ביקורת רבה כלפי התפקיד שמילאה בריטניה בפרשה זו ועל חוסר יכולתה של דעת-הקהל האמריקנית להבין את סירובם של הבריטים להתיר את כניסת נוסעי "סטרומה" לארץ-ישראל, וזאת כאשר היו בנמצא אשרות עליה פנויות לרוב.¹²⁸ משרד-החוץ האמריקני ביקש ממשרד-החוץ הבריטי להסביר את מדיניותו.¹²⁹ גם בפרלמנט הבריטי הושמעו דברי ביקורת רבים.¹³⁰

משרד-המושבות הבין שהוא עומד בפני האיום החמור ביותר שנשקף עד כה להמשך יישומה של מדיניות העליה לארץ-ישראל, וכי בקרוב יהא נאלץ לעשות ויתורים. עם זאת היה המשרד נחוש בדעתו כי הוויתורים שיעשו לא ישפיעו על העיקרון המרכזי שביסוד הגבלות העליה היהודית שנקבעו בספר הלבן, דהיינו – שעליה זו לא תעלה על 75,000 עד מארס 1944 ותופסק לחלוטין אחרי מועד זה. ב־1 כמארס, זמן קצר לאחר טביעת "סטרומה", ניסחו מחלקת המזרח-התיכון ומגנ"ל המשרד שורת הצעות ופארקניסון

126. אידן אל צ'רצ'יל, PM:42:22, 13.2.1942, W 2093, F.O. 371/32661.

127. בנובמבר 1942 קבעה מחלקת המודיעין הצבאי בחוץ משרד-המלחמה, שעסקה בנושאי המזרח-התיכון (M.I.2a) כי לא זיהו שים סוכנים נאציים בין העילים הבלתי-לגאליים שנחקרו מאז ראשית המלחמה. גם אין להניח שלממשלת ארץ-ישראל היו ראיות להשתתפות הגסטאפו באופן פעיל בארגון התנועה הבלתי-לגאלית כ־1942 כפי שמשמע ממברקו של מקמייקל מן ה־17 בפברואר.

128. האליפקס אל משרד-החוץ, מס' 1278 ו־1279, 4.3.1942, F.O. 371/32662, W 3371.

129. שאנץ אל משרד-החוץ, 4.3.1942, W 3401, F.O. 371/32662.

130. ראה שאילתת ג'ורד בבית-הלורדים, (House of Lords Debates, Vol. 122, Cols. 159–160, 26 February 1942) ושאילתת סילורמן בבית-הנבחרים (House of Commons Debates 5s/378, Cols. 638–641, 4 March 1942).

הביאן בפני לורד קראנבורן,¹³¹ יורשו של מוין בתפקיד שר־המושבות. בהצעות שנוסחו כטיוטת־מסמך המיועד לקבינט נמנו הסיבות לא־שינוי במדיניות העליה: לא רצוי לשנות מדיניות שבעיקרה כבר ניתן לה פומבי; ההשפעה על דעת־הקהל הערבית; הסיכונים הבטחוניים; ולבסוף, הסיכון שמא "אם נרפה עתה את אמצעי המנע, אנו עלולים לשחרר שיטפון, המאורגן בידי הנאצים לנוחיותם הם ולמכוכתנו אנו".... אם, למרות זאת, יחליט הקבינט על ליברליזציה של מדיניות העליה, אזי, המליצו פקידים אלה, אפשר לבטל חלקית את האיסור על עליה משטחי אויב של פליטים המצליחים לעשות דרכם לארץ־ישראל. להם אפשר להעניק אשרות מתוך יתרת 25,000 אשרות הפליטים בהתאם לספר הלבן. עיקרון זה אמור היה לחול גם על פליטי "דארין". ואולם, כדי שלא תישמט מידו לגמרי השליטה על תנועת העולים הבלתי־חוקיים, רצה משרד־המושבות להשאיר בעינה את התחיקה מן השנים 1939–1940 שנועדה להרתיע בעלים וקברניטים של ספינות המעורבות בתנועה הבלתי־לגאלית.¹³² האמת היא, שפקיד משרד המושבות תמכו בשינויים שלא השפיעו על מרכיביה המרכזיים של מדיניות העליה, מתוך תקווה שבדרך זו יצליחו לעבור בשלום את סערת הביקורת שלאחר מקרה "סטרומה"; הם גילו נכונות לווייתורים שהיו מדומים יותר משהיו ממשיים. צעדי המיתון שהוצעו חלו אך ורק על הפליטים המעטים שהצליחו להתגבר על המכשולים שבדרך לארץ־ישראל, לרבות המכשולים שהממשלה עצמה יצרה ושמשרד־המושבות ביקש לקיימם.

לורד קראנבורן והארולד מקמילן (סגן שר־החוץ החדש) דנו בטיוטת ההצעות המחלקתית זמן קצר לאחר שהוצגה, ואף שקיבלו את העקרונות הכוללים שהנחו אותה, ניסחו את רוב המסמך מחדש. בין התוספות החשובות שלהם הייתה פיסקה מקדימה, המסבירה כי אף־על־פי שהספר הלבן כולו "נתון כבר בסכנה תמורה" מסיבות שונות, הרי "תיקונים חובבניים במדיניות הספר הלבן, הצעת שינויים פה ושם, או יותר מזה: נטישתו (בזמן המלחמה) ופתיחת דף חדש – כל אלה היו חושפים אותנו לסכנות חדשות שאין להן שיעור."¹³³ גירסת ההצעה לקבינט שחברה עלידיהם הציגה שתי אפשרו-

131. הרולד מקמילן החליף את ג'ורג' היל כסגן שר־החוץ ב־4 בפברואר 1942 (הוא שימש בתפקיד זה עד ה־1 בינואר 1943); לירד קראנבורן החליף את לורד מוין ב־22 בפברואר 1942. שני בעלי התפקידים החדשים היו אוהדים יותר מקודמיהם כלפי הציונים.

132. טיוטת הצעה לקבינט, C.O. 733/445/76021 (1942).

133. WP (42) 108, 4 March 1942. "Illegal Immigration into Palestine", Cab

יות: או שתקיים הממשלה את המדיניות הקודמת, או שתתיר כניסת עולים בלתי-חוקיים לארץ-ישראל "כל עוד ינוכו מספריהם מן המיכסה השנתית וכל עוד לא יעלו על מיכסה זו בשום פנים ואופן". קראנבורן הוסיף כי הוא "נוטה במקצת" לכיוון העמדה השניה. למעשה הרחיק לכת בניסוח הצעותיו הרבה מעבר להמלצות פקידיו, שהרי התייחס "למיכסה השנתית" ולא "למיכסת הפליטים" (כדרך הטיטה המחלקתית). למעשה המליץ קראנבורן להעמיד לרשות פליטים מאירופה הכבושה את כל אשרות העליה הפנויות המותרות על-פי הספר הלבן – 18,000 לשנה ויותר במשך השנתיים הבאות – ולא רק את 6000 אשרות הפליטים הפנויות.

קראנבורן העביר את הטיטה אל צ'רצ'יל¹³⁴ וקיבל את אישורו להפצתה בין חברי הקבינט, שם היא נידונה ב-5 במאָרס. ואולם, בפעם הראשונה מאז פרסום הספר הלבן נקט הקבינט קו נוקשה יותר משר-המושבות, וזאת בטענה כי אם תותר כניסת עולים בלתי-חוקיים, יתבטל כמעט לגמרי הסיכוי לגרש למאוריציוס פליטים שלא עמדו בבדיקה הכטחונית או העולים במספרם על מספר האשרות הקיימות. מאידך גיסא, הבין הקבינט כי יש למנוע את הישנות אסון "סטרומה". לכן, למרות זחייתו את הווייתורים שהציע קראנבורן, החליט הקבינט לשקול אם להתיר בעתיד כניסת פליטים לארץ במקרה שספינות שלהם תגענה לקושטא. בינתיים "אין לומר דבר [...] העלול להוביל למסקנה כי בקשה כזאת אומנם תאושר"¹³⁵ ב-10 במאָרס שוב הותקפה הממשלה בבית-הלורדים, וקראנבורן הודיע שהממשלה תעשה "כל שביכולתה למנוע הישנותה של טרגדיה [כדוגמת 'סטרומה']", כתנאי שהדבר לא ישפיע על מדיניות העליה הכללית.¹³⁶ למחרת נתן מקמילן הבטחה דומה בבית-הנבחרים.¹³⁷ חלפו חודשיים של ויכוחים מורכבים ורבי מחלוקות עד אשר עוצבה מדיניות עליה חדשה.

משרד-המושבות זן בשאלת המדיניות העתידה ב-17 במאָרס והחליט כי האפשרות המעשית ביותר הפתוחה בפניו היא זו שקראנבורן המליץ עליה בפני הקבינט, דהיינו, להתיר לפליטים המגיעים לקושטא להמשיך לארץ-

66:22. במסמך שהפיץ קראנבורן בקבינט בטאי 1943, תיודשים אחדים לאחר שעזב את משרד-המישובות, הצהיר כי לא חזר בו מהתנגדותו לספר הלבן וכי לדעתו הפסקת העליה היהודית מנגדת לתנאי המנדט. הוא הוסיף, עם זאת, כי אין לשנות את הספר הלבן במהלך המלחמה. (WP(43)187, Cab 66/36).

134. קראנבורן אל צ'רצ'יל, 3.3.1942, C.O. 733/445/76021(1942).

135. WM 29(42) 1, Cab 65/25.

136. *House of Lords Debates*, Vol. 122, Cols. 200–223, 10 March 1942.

137. *House of Commons Debates* 5s:378, Cols. 1048–1049, 11 March 1942.

ישראל, ושם, אם נותרו אשרות על-פי הספר הלבן, יקבלו אשרות עליה.¹³⁸ ההצעות האלה הועברו לנציב העליון לדיון, בצירוף הערה כי תגובת הציבור לאירועים האחרונים בארצות-הברית ובבריטניה "גורמת מכוכה זיכרת לממשלת הוד-מלכותו", וכי "צריך למנוע הישנות של אסון 'סטרומה'.¹³⁹ אולם, ללא קשר למברק הזה, כבר שלח מקמייקל ללונדון מסמך המגן על הקו הנוקשה שנקטה ממשלת ארץ-ישראל, ובו פירט את הנימוקים נגד שינוי כלשהו במדיניות:

אישור כניסתם [של נוסעי "סטרומה"], אילו ניתן, היה כרוך בשינוי גמור של מדיניות העליה. מוכרח להיות תהליך כלשהו של זיהוי ושל מיון, ולאחר יציאתם של יהודים משטח הכיבוש של האויב, או אפשר להחזיקם במחנות מיון על אדמה נייטרלית לצורך הליכים כאלה, במטרה להחזירם אל מדינות המוצא אם ימצאו בלתי-מתאימים. אין כל אפשרות לבצע בדיקות התאמה או בדיקות מספריות אלא על-פי הקריטריונים הנוכחיים [...] נטישת העיקרון שהנחה אותנו עד כה עלולה לפרוץ את הסכר ולמוטט לחלוטין את המדיניות שלנו כלפי עליה בלתי-חוקית.¹⁴⁰

למחרת השיב מקמייקל על ההמלצות של משרד-המושבות בדבר שינוי המדיניות. על התייחסותו של קראנבורן לדעת-הקהל בארצות-הברית ובבריטניה כאל נימוק המחייב ויתורים, הוסיף מקמייקל נימוק דוחק יותר: "לדעתי יש סבירות גבוהה שתפרוץ מרידה יהודית בארץ-ישראל, אלא אם כן נלך לקראת היהודים בויתורים כלשהם. הקושי טמון במציאת ויתור שאינו בגדר מפולת כללית." מקמייקל דחה בתקיפות את המלצת קראנבורן להתיר כניסת פליטים לארץ-ישראל כל עוד נותרו אשרות עליה, בטענה כי אימוץ קו כזה יגביר את זרם הפליטים. כאלטרנטיבה הציע מקמייקל ליירט בעתיד כל ספינת פליטים באמצעות הצי, ולשלחה "דרך התעלה לצורך הולכתה למאוריציוס או לאיזה יעד אחר". בקי כזה תמכה, כידוע, הסוכנות היהודית עוד ב־1940, ואף שהתנגד להצעה בזמנה, הודה כעת מקמייקל כי רעיון זה "הוצע בהתמדה" על-ידי אישים מרכזיים (הוא לא הזכיר את הסוכנות).¹⁴¹ ניסוח זה היה הביטוי הגלוי ביותר לחששותיה האמיתיים של ממשלת

138. מיוזכרים ב־(42)41-76021-446-733 C.O.

139. משרד-המישבות אל הנציב העליון, סידו אישי בייתר, 19.3.1942, שם.

140. הנציב העליון אל משרד-המישבות, סס' 359, 19.3.1942, שם.

141. הנציב העליון אל משרד-המישבות, סידו אישי בייתר, 20.3.1942, C.O. 733-445-76021(1942).

ארץ-ישראל מבעיית הפליטים. במברקו אף לא טרח מקמייקל לעשות שימוש בטיעון "הסוכנים הנאציים", כפי שעשה בהצלחה רבה רק תודש לפני כן. יתירה מזו, ממשלת ארץ-ישראל ומשרדה-המושבות חדלו מלתאר את תופעת העליה כ"קשר ציוני" – בשנת 1942 כבר הכירו הרשויות הנוגעות בדבר בכנות מניעיהם של הפליטים ושל הסוכנות היהודית. עם זאת שררה עדיין טעות יסודית אחת בהכנת נסיבות בעיית הפליטים: עדיין רווחה הדעה כי בריחתם של הפליטים "נעזרת בנאצים עצמם, המעוניינים לפטור עצמם ממטרה, להקל על מצוקת המזון שלהם ולהביך אותנו מבחינה מדינית."¹⁴² תפיסה זו היתה נכונה בעיקרה בתקופה של 1939–1940, אך במשך שנת 1941 נואשו הגרמנים מן האפשרות לגרש יהודים אירופאיים כמספר גדול. תחת זאת ניסו לסגור את גבולות השטחים שכבשו והפעילו תוכנית של רצח עם. במאוס 1942, בעת שמקמייקל התריע על כך שבעיית הפליטים "נעזרת בנאצים עצמם", כבר החלו הגרמנים להפעיל את מרכזי ההשמדה הראשונים המצויידים בתאי גאזים. בנייתם לא היתה העוכדה ידועה, או לפחות עדיין לא הכירו בה ממשלות בנות-הברית, וכוודאי לא נודעה לרשויות המשניות האחראיות למדיניות העליה לארץ-ישראל.¹⁴³

עד שהסתיימה הבחינה הכללית של מדיניות העליה, חל רק שינוי משמעותי אחד בקו שנקט בעקבות פרשת "סטרומה": משרדה-המושבות הודיע לסוכנות, וקראנבורן הודיע לצ'רצ'יל, שבעתיד ממשלת בריטניה "לא תעשה דבר כדי למנוע מן הספינות של הפליטים להמשיך בדרכן."¹⁴⁴ במלים אחרות, ננטשה המדיניות של עידוד החזרתן לאירופה. ספינות שתיפולנה בידי פטרולים של הצי הבריטי, תוכלנה אל "יעד כלשהו מחוץ לארץ-ישראל". נוסעי הספינות המגיעות לארץ מבלי שנתפסו בדרכם ייעצרו לצורך גירושם בעתיד. נעשו מאמצים לאתר מקום מעצר קרוב לארץ יותר ממאוריציוס, אך אלה לא נשאו פרי.

באפריל 1942 הגיע מקמייקל ללונדון לצורך דיונים עם משרדה-המושבות, וההזדמנות נוצלה כדי לפתור את בעיית מדיניות העליה. עתה הסכים סוף-סוף מקמייקל להצעה המקורית של משרדה-המושבות כי פליטים המגיעים לארץ ייעצרו לבדיקות בטחוניות מחמירות, ואם יעמדו בבדיקות

142. שם.

143. דיון מפורט על מידעין הגיבחת של בנות-הברית לעשי הגרמנים כלפי היהודים ראה: W. Laqueur, *The Terrible Secret*, London 1980; M. Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, London 1981.

144. קארנבורן אל צ'רצ'יל, 27.3.1942, C.O. 333 445 76021(1942).

אלה, יקבלו אשרות עליה חוקיות וישוחררו. היות ולא היו בנמצא הספינות הדרושות לביצוע הגירושים, והיות וכידי הרשויות בארץ לא היו האמצעים הדרושים למעצר פליטים רבים עד אשר תימצאנה ספינות, ומחמת כשלון הניסיון לאתר מקום מעצר קרוב יותר לארץ, היה נראה שאין ברירה אלא לשחרר את הפליטים בארץ-ישראל. (מדיניות זו אמורה היתה לחול גם על עצורי "דארין"). אך מקמייקל עמד על כך שלא ייעשה דבר לסייע לפליטים בדרכם מתורכיה לארץ-ישראל, וזאת בגלל דעת-הקהל הערבית.¹⁴⁵ משרד המושבות הסכים לדרישה זו.

משרד-המושבות ביקש לקבל במהירות האפשרית את אישור הקבינט למדיניות החדשה, ולכן הגיש לאישור משרד-החוץ טיוטת-הצעה לקבינט, וזאת זמן קצר לאחר השיחות עם מקמייקל. משמעות התנאי שהתנה הנציב העליון – שלפיו לא יסייעו לפליטים שנבצר מהם להמשיך דרכם לארץ מתורכיה בכוחות עצמם – היתה שלמעשה הוגבלו ויתורי המדיניות החדשה רק לטובת אותם פליטים העושים דרכם בספינות גדולות יחסית, המתאימות למסע מן הבלקן למזרח-התיכון. אלה שחצו את גבול בולגריה-תורכיה בדרך היבשה, ואלה שהגיעו לחופי תורכיה בכלי-שייט קטנים, לא היו אמורים לקבל מקלט. בטיטת-ההצעה הוזכר הקבינט כי הגבלה זו עלולה לגרום ביקורת ציבורית נוספת.¹⁴⁶ אך ההבחנה בין הפליטים הנמלטים משטחי אויב לבין אלה המסוגלים גם לעשות את דרכם לארץ, עמדה במרכז המדיניות החדשה. משרד-המושבות הסביר, בתשובה לתלונה של משרד-החוץ בדבר גודל הוויתורים, כי לדעתו יגיעו רק מעטים, בגלל המחסור בכלי-שייט.¹⁴⁷ משרד-המושבות הוסיף כי "יש לנקוט בכל האמצעים האפשריים כדי למנוע את פרסומם של הסידורים החדשים", שמא יחליטו הגרמנים לספק את הספינות הדרושות ופן יתפתו הפליטים להסתכן ביציאה למסע.¹⁴⁸ משרד החוץ הסכים לתמוך במדיניות החדשה, אך הוסיף אזהרה, כי אם הוויתורים אכן יובילו לגידול משמעותי בעליה היהודית, הם ייבדקו מחדש כאשר יאזל מלאי אשרות העליה המותר עליפי הספר הלבן.¹⁴⁹ המדיניות אושרה עליידי הקבינט ב־18 במאי 1942, בצירוף התנאי שהוזכר לעיל. אישור זה סיים

145. פריטוקולים משיחות מקמייקל עם אנשי משרד-המושבות, 23.3.1942, C.O. 76155:448:733. באיח פרוקסלי מקמייקל עמד על כך שאנשים שמובלי אשרות חוקיות בדרך זו יקבלו בכלי-זאת הידעית גירוש.

146. WP (42)209, 15 May 1942, "Illegal immigration into Palestine", Cab 66:24.

147. מיזכר ראנדאל, 13.5.1942, W 7459, F.O. 371:32665.

148. WP (42)209, Cab 66:24.

149. הערת איזן בישיבת הקבינט, 18.5.1942, Cab 65:26, WM 64(42)6.

תקופה של קרוב לשלושה חודשי אי-ודאות בדבר מדיניות העליה. המדיניות החדשה שיקפה למעשה השלמה עם המציאות, שהרי העניקה "לגאליזציה" לעולים הבלתי-לגאליים שהגיעו לארץ-ישראל, עולים שבהם לא ניתן לטפל בדרך אחרת. בריטניה סירבה עדיין לאשר יציאה מסודרת (דהיינו, עליה לגאלית) של יהודים מאירופה הכבושה, אפילו במסגרת אשרות העליה הנותרות, וכן סירבה להוציא אשרות לפליטים יהודים שנאלצו להישאר בשטח נייטרלי או בשטח בנות-הברית (בעניין זה ננקט קו ליברלי יותר ביחס לפליטים לא-יהודיים). האימה מפני פריצת הסכר לא פגה ולכן הושאר בעינו האיסור על עליה משטחי אויב. עם זאת, ריכוך המדיניות במאי 1942 ציין את קץ ההיבטים המרתיעים והמענישים שבמדיניות העליה, ששלטו בגישה הרשמית בשנים 1939–1940.

השינוי במדיניות היה הכרחי בראש ובראשונה על-מנת להראות לציבור כי אסון כדוגמת "סטרומה" לא יישנה. אך היו סיבות נוספות לשינוי. התראתו של מקמיקל כי אם לא ייעשו ויתורים, ייגרם אישקט חמור בקרב יהודי ארץ-ישראל, הבהילה את משרד-המושבות. יתר על כן, עם התפשטות הכיבוש הגרמני ב-1940–1941, נעשו חלקים גדלים והולכים של יהדות אירופה פטולים לקבלת אשרות עליה חוקיות, בשל האיסור על עליה משטחי אויב. כתוצאה מכך נעשתה כמעט כל עליה יהודית בלתי-חוקית (הסיכנות היהודית הדגישה זאת חוזר והדגש בפני משרד-המושבות), ולפי המדיניות הקודמת לא היתה לממשלה כל אפשרות לנצל את יתרת האשרות החוקיות. מצב זה נעשה מבוך מאוד מן הבחינה המדינית ככל שהורע מצבה של יהדות אירופה. מצב הדברים אף איים על עקרונות העליה של הספר הלבן, שהניחו כי לא יהיו יותר אשרות פנויות בסוף מארס 1944. על כן ויתורים שאיפשרו הנפקה של אשרות חוקיות לעולים בלתי-חוקיים, היו לא רק רצויים, כי אם היו כמעט בבחינת הכרח. הגורם האחרון שתרם לרוויזיה במדיניות היה שינוי ממשי שחל בגישת משרד-המושבות כלפי שאלות הנוגעות לעליה בלתי-לגאלית. מינויו של לורד קראנכורן כשר-המושבות והחלפת סר קוסמו פארקינסון בסר ג'ורג' גייטר (Gater) כתפקיד המנכ"ל השלימו את תהליך חילופי האישים שטיפלו בענייני ארץ-ישראל בכל הדרגים של משרד המושבות. בנט נשלח לקאהיר ביולי 1941, כיועץ לענייני ארץ-ישראל במשרד השר-התושב במזרח-התיכון (משרד חדש שהוקם באותה תקופה), ואף שהמשיך להתנגד לליברליזציה כלשהי במדיניות העליה, שבעיצובה לקח חלק כה חשוב,¹⁵⁰ השפיע בנט רק מעט על משרד-המושבות ממקום

מושבו בקאהיר. דאוני היעבר ממחלקת המזרח-התיכון ושקבורו (Shuck-burgh) פרש.¹⁵¹ א.ב. בויד וסר ויליאם באטרסהיל (Battershill) – יורשיהם של דאוני ושקבורו – לא היו מעורבים אישית בעיצוב המדיניות שגובשה בשנים 1939–1940, ולכן לא דבקו בה בלהט כה רב. אולי יש לייחס חשיבות גדולה יותר גם לעובדה שלמרות הייתם שותפים לאמנת קודמיהם – כי הגבלות העלייה של הספר הלכן הן הוגנות: הכרחיות לקיום שלטון תקין בארץ-ישראל – הרי לא היו שותפים (במידה שניתן לקבוע עליפי מיזכריהם במיגוון רחב של נושאים הנוגעים לארץ) לעוינות שרחשו קודמיהם כלפי הציונים.¹⁵²

בין מאי לאוגוסט לא הצליחו ספינות פליטים נוספות לעזוב את חופי רומניה, אך בראשית ספטמבר הודיעה הממשלה התורכית ליוגסן כי ארבע ספינות עושות הכנות להפלגה, וכי אם לא תצלחנה להמשיך מעבר לתורכיה, מכל סיבה שהיא, יוחזרו נוסעיהן לאירופה הכבושה.¹⁵³ במשרד-המושבות, וכן במדור הפליטים, הורגשה דאגה (אולי גם משום שלא התמשח החשש בדבר פרץ גדול של עליה בלתי-לגאלית שיכוא בעקבות שינוי במדיניות) שגם ההחלטה שלא להתיר כניסת פליטים שייחקצו בדרך תמריץ את נחישות התורכים להחזיר את הפליטים לאירופה, וכך תוביל לאסון נוסף כדוגמת טביעת "סטרומה". עליפי הוראות מפורשות מטעם משרד-המושבות, ונטיגוד לעמדה שנקט משרד-החוץ,¹⁵⁴ נתבקש יוגסן לשדל את התורכים שיעכבו את החזרת הפליטים, במקרה של שבר אוניה, כדי לאפשר לממשלת בריטניה לשקול את המצב.¹⁵⁵

בתוך משרד-המושבות, שכל דרגיו דני בבעיה, התפתחה תפיסת מדינית רדיקלית יותר ונדובה יותר. קראנבורן ניסח כבהירות את הגישה החדשה: "אם למעשה כבר החלטנו, ולדעתי זוהי חוכתנו – לעשות כל שביכולתנו כדי למנוע החזרת יהודים לשטחי הכיבוש של הציר – מוטב להבהיר זאת [לממשלת תורכיה] בהקדם האפשרי..."¹⁵⁶

151. FO 3014106, 85088, C.O. רשימת מקסימל. סנט אטיני מולג, אקספריה.

152. הפריטיקולים של הנהלת הסוכנות היהודית בלינדון מן התקופה שלאחר טביעת "סטרומה" חוזרים וזכורים "איורה חדשה במשרד-המושבות" לגבי נושאים הקשורים בעליה. אצ"מ 25/302/24.

153. נאציבילייגסן אל משרד-החוץ, מס' 1672, 12.9.1942, W 12420, FO 371 32666.

154. מיזכר קאסיה, 15.9.1942, W 12420, FO 371 32666.

155. משרד-החוץ אל נאציבילייגסן, מס' 1441, 19.9.1942, שם.

156. מיזכר קראנבורן, 17.9.1942, 76021, 733 445, C.O.

וְשׁוֹב הַתְּעוֹרֵר הַצּוֹרֵךְ לַמְצוֹא נֹסְחָה מֵתַאִימָה, שֶׁתִּבְטָא אֶת הַהַחְלָטָה הַנַּחוּשָׁה לַמְנוּעַ מֵעַתָּה גִירוּשִׁים מֵתוֹרְכִיהָ, וְכֵן בַּעַת לֹא תִכֹּל הַתְּחִיבוּת בְּלִי-מִסּוּיִיגַת כִּלְפֵי פְּלִיטִים הַעֲשׂוּיִים לְהַגִּיעַ בַּעֲתִיד. הַבַּעִיָּה נִפְתְּרָה בַּהַחְלָטָה לֹא לְהוֹדִיעַ לַמְּשַׁלָּה הַתּוֹרְכִית עַל כּוּזַת בְּרִיטְנִיָּה לַמְצוֹא מְקַלֵּט לְכָל אוֹתָם פְּלִיטִים שֶׁלֹּא יוֹכְלוּ לְהַמְשִׁיךְ בְּדַרְכָּם. תַּחַת זֹאת נֶאֱמַר לְתוֹרְכִים כִּי כָל מְקָרָה יִיּוֹדֵן לְגוֹפּוֹ. כִּהְתַּאֵם לְהַחְלִט הַקְּבִינֵט מֵה־18 בְּמַאי, לְפִיָּה תִּינַחְנָה אֲשֶׁרֹת עֲלֶיהָ רַק לְפְּלִיטִים שִׁיגִיעוּ לְאֶרֶץ בְּכוּחֹת עֲצָמָם, הִיוּ אֲמֹרִים הַפְּלִיטִים שֶׁלֹּא יִצְלִיחוּ לְהַמְשִׁיךְ מֵעַבֵּר לְתוֹרְכִיהָ לְהִשְׁלַח לְקַפְּרִיסִין.¹⁵⁷ סִידוֹר זֶה פָּעַל הֵיטֵב בְּמִשְׁךְ שָׁבוּעוֹת אַחֲדִים, וּבְמִשְׁךְ חֹדֶשׁ סִפְטֵמְבֵּר נִשְׁלַחוּ לְקַפְּרִיסִין 64 פְּלִיטִים. אֲךָ בְּרֵאשִׁית אוֹקְטוֹבֵר, בְּעַקְבוֹת הוֹפְעַת 120 פְּלִיטִים נֹסְפִים שֶׁנִּיצְלוּ מִסְּפִינָה טוֹבַעַת, מַחְתָּה מִמְּשַׁלַּת קַפְּרִיסִין וְהוֹדִיעָה כִּי הָאֵי לֹא יִהְיֶה מְסוּגֵל לְקִלוֹט עוֹד פְּלִיטִים רַבִּים.¹⁵⁸ בְּאוֹתָם יָמִים הַכְּרִיק יוֹגֵסֵן וְהוֹדִיעַ כִּי הַרְשׂוּיוֹת הַתּוֹרְכִית מֵאֲבֹדוֹת אֶת סִבְלָנוֹתָן כִּלְפֵי מָה שֶׁנִּרְאָה בְּעִינֵיהֶן כְּמִדִּינֵי אֲדֵהוּק, וְכִי תַחֲלָנָה כִּנְרָאָה לְהַחְזִיר אֶת כָּל הַפְּלִיטִים לְרִימְנִיָּה, אֲלֵא אִם כֵּן תַּצְהִיר בְּרִיטְנִיָּה הַצְּהָרַת מְדִינֵי תְּחִלָּתִית.¹⁵⁹ הַבַּעִיָּה הִסְתַּבְּכָה עוֹד יוֹתֵר בְּעַקְבוֹת דִּוּוּחִים עַל אַרְבַּע עַד שֵׁשׁ סְפִינּוֹת נֹסְפוֹת הַמְּתַעַדוֹת לְעוֹיֵב אֶת רֹמְנִיָּה עִם 250 פְּלִיטִים, וְהַעֲרִכּוֹת בְּדַבַּר סְפִינּוֹת נֹסְפוֹת הַצְּפוּיִת בְּקֶרֶב.¹⁶⁰

הַחְלָטָה הַקְּבִינֵט מִן ה־18 בְּמַאי, יִכֵּן הַהִסְדֵּר הָאֲרֵצִי שְׂאוּמֵץ בְּסִפְטֵמְבֵּר, שֶׁנִּיָּהֵם הַתְּבַסְּסוּ עַל הַהִנַּחָה כִּי רֹב הַפְּלִיטִים יִצְלִיחוּ לְהַמְשִׁיךְ בְּדַרְכָּם מֵעַבֵּר לְתוֹרְכִיהָ, וְכִי רֹב הַסְּפִינּוֹת תִּגְעַנָּה לְאֶרֶץ. אֲךָ מִכֵּיֵן שֶׁבַע סְפִינּוֹת הַפְּלִיטִים שֶׁהִפְּלִיגוּ מֵרֹמְנִיָּה מֵאֹז בּוֹא "סְטְרוּמָה", הִצְלִיחוּ רַק שְׁתֵּיִם לְהִשְׁלִים אֶת הַמַּסָּע. כָּל הַשָּׂאֵר נִעְצְרוּ כְּתִירְכִיהָ וְהִתְכַּרַר כִּי הַצְּוֹתִים הַרֹמְנִיִּים מְטִבִיעִים כְּכוּנָה אֶת הַסְּפִינּוֹת וְנוֹטְשִׁים אֶת נֹסְעֵיהֶן. כְּפִי שֶׁהִבְהִיר רֵאנְדָּאל לְבוּיֵד, נִרְאָה הִיָּה כִּי בְּרִיטְנִיָּה תִּיֵאלֵץ לְבַחֵר בֵּין "מֵתֵן יָד חוֹפְשִׁית לְתוֹרְכִים לְטַפֵּל בְּבַעִיָּה כְּרֹאוֹת עֵינֵיהֶם, תוֹךְ הַסְּתַכְנוֹת כֹּאפְשֵׁרוֹת שֶׁל "סְטְרוּמוֹת" נֹסְפוֹת, [לְבִין] סִיכְנָה שֶׁל כָּל הַמְּדִינֵי הַבְּרִיטִית כְּמִזְרָח־הַתִּיכוֹן בְּעַקְבוֹת בּוֹאוֹ שֶׁל זֶרֶם פָּחוֹת אוֹ יוֹתֵר רִצִּיף שֶׁל יְהוּדִים".¹⁶¹ אֲךָ ב־17 בְּנוֹבֵמְבֵּר הוּחְלַט, בִּישִׁיבָה בֵּין-מַחְלָקִיתִית שֶׁכִּלְלָה נְצִיגִים מִמְּשַׁרְד־הַחוּץ, מְשַׁרְד־הַמוֹשְׁבוֹת וּמְשַׁרְד־

157. מִיזְכָּרִים, שֵׁם.

158. מִישַׁל קַפְּרִיסִין אֶל מְשַׁרְד־הַמִּישְׁבוֹת, מִס־493, 11.10.1942, F.O. 371 32667, W 13746.

159. נֶאֱצִיבִילִיוֹגֵסֵן אֶל מְשַׁרְד־הַחוּץ, מִס־1874A, 13.10.1942, F.O. 371 32667, W 13686.

160. רֵאנְדָּאל אֶל בִּיָּה, 3.11.1942, F.O. 371 32667, W 14413.

161. שֵׁם.

המלחמה, כי אין ברירה אלא להמשיך ולשגר לקפריסין את הפליטים שנעצרו בדרכם.¹⁶²

ביולי 1942 הפיצה הממשלה הגולה של פולין בקרב בנות-הברית דין-וחשבון המכיל תיאור מפורט של רצח 700,000 יהודים פולניים בידי הגרמנים. באוגוסט 1942 התקבלו במשרד-החוץ ראיות המעידות כי פעולות אלה לא נעשו רק בגבולות פולין, וכי הגרמנים אכן מוציאים לפועל תוכנית להשמדה מוחלטת של יהדות אירופה. בשבועות שלאחר מכן המשיכו להגיע דיווחים מאמתיים לכך, ובתחילת דצמבר פירסם ה"טיימס" תיאור מקיף של הנושא, במאמר שנקרא "תוכנית השמדה מכוונת".¹⁶³ כ־17 בדצמבר מסר איזן בבית-הנבחרים את התגובה הרשמית הראשונה לידיעות.¹⁶⁴ על אף נסיונותיו של משרד-החוץ למנוע דיון ציבורי בעיתונות בדבר הקו שעל בריטניה לנקוט לנוכח גילויים אלה,¹⁶⁴ עוררה ההצהרה של איזן אהדה ציבורית נרחבת, וכפי שציין מדור הפליטים: "אין זו השעה המתאימה להביע התנגדות למתן סיוע לבריהתם של פליטים[...]"¹⁶⁵.

התגובה הרשמית לדרישות הציבור שדרש נקיטת צעדים מעשיים להצלת יהדות אירופה הסתכמה בעיקרה בקביעה כי בריטניה יכולה לעשות אך מעט מאוד. אולם לקראת סוף 1942 הודיע מקמיקל למשרד-המושבות כי במשך שלוש וחצי השנים מאז הונהגו המיכסות של הספר הלבן, נוצלו רק קצת יותר ממחצית 75,000 האשרות, וכי נותרו יותר מ־37,000 אשרות שיש לנצלן במהלך השנה וחצי הקרובות.¹⁶⁶ הידיעות על מצבה של יהדות אירופה, שאמיתותן כבר הוכרה רשמית, ועובדת קיומן של אשרות עליה במספר רב

162. ישיבת הוועדה הבינמשרדית, 17.11.1942, C.O. 733/445/76021 (1942).

163. *House of Commons Debates* 5s/385, Cols. 2082–2087, 17 December 1942. בין היתר, היה בהודעה זו אישור פימבי לכך שתיאור המצב שנתנו הסוכנות היהודית וארגונים אחרים בבקשותיהם בענייני פליטים אינם נכון. בתגובה להצהרה של היועץ הלאומי על אודות הפתרון הסופי, רשם בנט: "Familiar stuff. The Jews have spoiled their case by laying it on too thick for years past." 7.12.1942, רישום על מיוזכר סקוט אל בנט, 2.12.1942, F.O. 921:7. ראה גם מיוזכר בנט, 7.12.1942, F.O. 921:10.

אין אפשרות לעקוב אחר המודעות הגוברת בתוך משרד-המושבות למלוא היקפה של המדיניות האנטישמית הגרמנית, היות והתיקים הנוגעים בדבר – (1942) 76198, (1943) 76198 – הושמדו על פי צו.

164. מיוזכרי 22–24.12.1942, W 17575, F.O. 371/32682.

165. מיוזכר וואקר, 28.12.1942, W 17422, F.O. 371/32668.

166. הנציב העליון אל משרד-המישבות, מס' 1541, 2.12.1942, C.O. 733/436/75113 (1942).

אפילו במסגרת מדיניותה המוצהרת של בריטניה בארץ־ישראל -- כל אלה היוו נימוק מרכזי נגד המשך קיומו של האיסור על עליה משטחי אויב. ב־9 בנובמבר 1942 העביר מקמיקל למשרד־המושבות פניה מטעם הסוכנות היהודית בירושלים, שביקשה כי יבוטל האיסור על עליה משטח אויב, וזאת כדי לאפשר ליהודים בולגריים לצאת לארץ במסגרת מיכסות הספר הלבן. הסוכנות הסבירה כי לא מזמן (באוגוסט 1942) נכנסה לתוקף שורה של צווים אנטישמיים, שהיו אמורים להיות "הצעד הראשון בתהליך ההשמדה המתוכננת של יהדות בולגריה", אך הרשויות בבולגריה מוכנות עתה לאפשר ליהודים לעלות, אם כי הוחרמו חשבונות בנק יהודים שהיו אמורים לממן את העליה.¹⁶⁷ מקמיקל העביר בקשה זו יחד עם המלצה לדחיית הבקשה, משום שהיענות לה עשויה לעודד את הממשלה הבולגרית, וכן ממשלות אחרות, לשגר המוני יהודים לארץ־ישראל.¹⁶⁸ המברק של מקמיקל נידון בישיבה הבין־מחלקתית שכונסה ב־17 בנובמבר כדי לדון בגורלם של היהודים הרומניים שנתקעו בתורכיה, אך כנראה לא נערך דיון ממשי בהצעה הבולגרית,¹⁶⁹ והיתה הסכמה כללית עם דעתו של מקמיקל כי "להסכים לבקשת הסוכנות היהודית, פירושו פריצת הסכר."¹⁷⁰

דומה שהבעיה היחידה שהתעוררה כתוצאה מבקשה זו היתה מציאת נימוקים לדחייתה שיהיו קבילים על הציבור. הודיעה כי יש אשרות פניויות רבות על־פי המיכסה היתה כבר נחלת הכלל. יתר על כן, בעקבות החלטת הקבינט מן ה־18 במאי ושחרור נוסעי "דארין" שנבע מהחלטה זו, נקבעו הליכים לבדיקת תעודות הפליטים בארץ־ישראל, לפני שחרורם, ובכך הוסרו הקשיים הבטחוניים הכרוכים בעליה כזאת. משרד־המלחמה אף הודיע בישיבה בין־משרדית כי: "בדיקת מספר גדול של עולים בלתי־חוקיים שנכנסו עד כה לארץ לא המציאה שום ראיות המעידות על נוכחותם של סוכני אויב של הציור."¹⁷¹

היות ומשרד־המושבות העריך כי לא יוכל להציג בפני הציבור את חששותיו מפני "פריצת הסכר" כהצדקה לדחיית ההצעה, היה הכרח למצוא תירוץ אחר, והתירוץ היחיד שנותר היה "הטיעון הבטחוני". מקמיקל עצמו

167. הנציב העליון אל משרד־המישבות, מס' 1449, 9.11.1942, C.O. 733:438/75113; 57A (1942). למעשה הוחרמו הכספים כדי לממן את העברתם של היהודים למחנות

ההשמדה בפולין, צ'ארי, פרק 3.

168. הנציב העליון אל משרד־המישבות מס' 1449, ראה לעיל, הערה 167.

169. מיזכר בידי, 17.11.1942, C.O. 733:438/75113 57A(1942).

170. שם.

171. מיזכר קלארק המצטט את לפטן ג'ינס, AN 2a, משרד־המלחמה, 17.11.1942, ישם.

לא הזכיר את הגורם הבטחוני כנימוק לדחיית הבקשה של הסוכנות, ולפיכך הוחלט להורות לו להתייעץ עם מפקד הכוחות הבריטיים בארץ־ישראל, כנראה בתקווה שהנושא יועלה על־ידיו.¹⁷² כמצופה, גנרל מקונל אומנם העלה השגות בטחוניות נגד היענות לבקשת הסוכנות,¹⁷³ ואלה זכו לתמיכת רשויות הצבא והמודיעין בקאהיר,¹⁷⁴ וגם לתמיכת השר־התושב בקאהיר.¹⁷⁵ במשך כשבועיים לא חלו התפתחויות נוספות בנושא זה. ב־23 בנובמבר הוחלף הלורד קראנבורן על־ידי אוליבר סטאנלי במישרת שר־המושבות וב־4 בדצמבר (ביום בו חשף ה"טיימס" את הפתרון־הסופי) נפגשה משלחת של הסוכנות עם השר החדש ועם כל פקידי משרד־המושבות שטיפלו בענייני ארץ־ישראל. בפגישה זו שינתה הסוכנות את בקשתה הקודמת (שנוסחה בירושלים), וזכתה ביקשה שיהודים בולגריים רבים ככל האפשר יוכאו אל מקום מקלט כלשהו, ולא־ידווקא לארץ־ישראל. (הסוכנות הציעה אפילו את מאוריציוס כיעד אפשרי.) הסוכנות קיוותה כי אולי ניתן יהיה לעשות למען הקהילה היהודית הקטנה של בולגריה (70,000) מבלי לעורר אצל הבריטים את אימת "שטפון הפליטים". מספר היהודים ברומניה ובהונגריה עלה בהרבה על מיליון, והיה ברור כי אי אפשר לעשות דבר למען פינזיים. אך היות שעוד נותרה תקווה כי ממשלות הארצות הללו, שהיו פרו־גרמניות, עשויות להתיר הגירה יהודית, ביקשה הסוכנות גם בפגישה זו שיותר לפחות לילדים מהונגריה ומרומניה להיכנס לשטחים שבפיקוח בנות־הברית.¹⁷⁶

משרד־המושבות התעלם מבקשה זו, אך הרעיון לתת לילדים זכות־קדימה פתח בפני המשרד דרך לויתור משמעותי וסמלי, תוך הימנעות מסיכון של "פריצת הסכר". במברק אל הנציב העליון, המתאר את הפגישה הנ"ל, המליץ משרד־המושבות בתקיפות להקציב 4500 אשרות עליה לילדים ועוד 500 אשרות למבוגרים, כשהמדובר בעולים מבולגריה בלבד.¹⁷⁷ ניסוחו של המברק לא הותיר לממשלת ארץ־ישראל ברירה אלא לקבל את ההמלצה מייך.¹⁷⁸

172. משרד־המישיבות אל הנציב העליון, מס' 1343, 19.11.1942, שם. ראה גם מיזכר בויד, 21.11.1942, שם.

173. הנציב העליון אל משרד־המישיבות, מס' 1508, 23.11.1942, שם.

174. לייטננט־גנרל לינדסל אל השר־התושב בקאהיר, 18.11.1942, F.O. 921 10, יכן בריגאדיר א.ג. קלייטון אל מזכיר השר־התושב, 16.11.1942, שם.

175. השר־התושב בקאהיר אל משרד־המישיבות, מס' 54, 22.11.1942, C.O. 733 438, 75113-57A.

176. פרטיקול מישיבת משרד־המישיבות - הסוכנות היהודית, 4.12.1942, שם.

177. משרד־המישיבות אל הנציב העליון, מס' 1418, 4.12.1942, שם.

178. הנציב העליון אל משרד־המישיבות, מס' 1565, 6.12.1942, שם.

ההחלטה להתיר ל-4500 ילדים ול-500 מבוגרים מלווים לעלות לארץ-ישראל היתה בגדר ויתור הכרחי לאור תגיבת הציביר לדיעות שהגרמנים מוציאים אל הפועל מדיניות של רצח עם. עם זאת, היות שהיתה בכך חריגה משמעותית מן האיסור על עליה משטחי אויב, החליט משרד-המושבות לקבל את אישורו של דרג גבוה יותר. ב-9 בדצמבר הביא סטאנלי את ההצעה בפני צ'רצ'יל והסביר כי "כל עוד מוגבלת הצעה זו למספר ילדים מסויים, איננו סבור כי היא יוצרת סיכון ממשי איזשהו, מנקודת הראות שלנו."¹⁷⁹ צ'רצ'יל הגיב בהתלהבות ("בראיון") והציע להגיש את ההצעה לקבינט כדי "להשיג, כפי שאתה אכן תשיג, את אישורו הלבבין [...]".¹⁸⁰ הקבינט דן בתוכנית ב-14 בדצמבר ואישר אותה.¹⁸¹ בינתיים האיץ משרד-המושבות במקמייקל לזרז את ההכנות הדרושות, וב-16 בדצמבר נתבקש משרד-החוץ להודיע על כך לממשלת שווייץ (ששימשה מתווך בין בריטניה לשלטונות בולגריה).¹⁸² ב-9 בינואר 1943 דיווח מקמייקל כי אישר את תוכניתה המפורטת של הסוכנות היהודית לקליטת הילדים בארץ.¹⁸³ זמן קצר לאחר מכן הודיעה ממשלת תורכיה על הסכמתה העקרונית למעברם בשטחה, בדרך היבשה.¹⁸⁴

בשבועות שלאחר הודעת אידן מה-17 בדצמבר חזרה ועלתה שאלת "ההצלה" פעמים אחדות, הן בפרלמנט והן בעיתונות; משלחות רבות-השפעה תבעו מעש, ובקשות רבות מאוד הוגשו למשרד-החוץ בעניין זה. ב-23 בדצמבר העלה אידן בקבינט את שאלת מדיניות הפליטים, וטען כי על הממשלה "לשקול בקפידה רבה אם אנו יכולים לעשות דבר-מה למען האנשים האלה."¹⁸⁵ בעקבות הישיבה מונתה ועדת קבינט מיוחדת לנושא הפליטים, והוטל עליה לשקול "מה הם הסידורים שניתן לעשותם למען קליטתם ואחזקתם של הפליטים היהודיים שיצליחו אולי לעשות דרכם אל מחוץ לשטחי האויב, דרך בולגריה או פורטוגל."¹⁸⁶

ועדת הקבינט (שחבריה היו: אטלי, מוריסון, סטאנלי ואידן) אומנם לא הגבילה עצמה בנוקשות למסגרת זו בלבד, ולמעשה היתה המטלה שלה – מציאת דרכים לטיפול בפליטים (יהודים ולא-יהודים כאחד) המסתננים לתוך

179. סטאנלי אל צ'רצ'יל, 9.12.1942, שם.

180. צ'רצ'יל אל סטאנלי, 11.12.1942, Prem 4 51 2.

181. WM 168(42)9, Cab 65/28.

182. בריד אל ראנדאל, 16.12.1942, 733-438 7511357A, C.O.

183. הנציב העליון אל משרד-המישבות, מס' 38, 9.1.1943, שם.

184. נאציבוליינסן אל משרד-החוץ, מס' 113, 18.1.1943, שם.

185. WM 172(42)5, Cab 65/28.

186. שם.

השטחים הנייטרליים המצויים בשולי אירופה הכבושה, ולא רק מציאת דרכים להצלת מי שנשארו בתוך שטחי השלטון הגרמניים. יתירה מזו, הוועדה רצתה להימנע ממגעים כלשהם עם שלטונות גרמניה בעניין הבעיה היהודית (בהתאם למדיניות בנות-הברית בכל שאר הנושאים),¹⁸⁷ והתנגדה לתווזות אוכלוסין גדולות לתוך שטחי בנות-הברית. היא החליטה מייד לדחות את האפשרות של שימוש באשרות העליה הפנויות לצרכי הצלה. כפי שהבהיר סטאנלי:

היה יסוד לסברה כי מדינות ציר אחדות, ובמיוחד רומניה, נוקטות מדיניות של גירוש יהודים מתוך שטחיהן כאלטרנטיבה למדיניות החיסול. הדבר מדגיש את הצורך לדבוק במדיניות ממשלת הודמלכותו, שלפיה ייקלט בארץ רק המספר המוגבל של ילדים יהודיים ומספר קטן של נשים מלוות ממזרח-אירופה.¹⁸⁸

על כן החליטה הוועדה, בישיבתה הראשונה, להגביל את תרומתה של ארץ-ישראל לתוכנית סיוע כלשהי לאותן 5000 אשרות עליה שמשרד המושבות כבר העמידן לרשות הילדים הבולגריים.¹⁸⁹

ואולם המאורעות בשדה-הקרב העמידו עד מהרה בספק את המדיניות שציודתה בהגבלה מירבית של מספר האנשים שיותר להם לעזוב את אירופה הכבושה. ההצלחות של בנות-הברית במדבר המערבי בסוף 1942, הגיעו את ממשלות הבלקן הפרו-גרמניות לנסות ולשפר את מעמדן אצל בעלות-הברית, וזאת באמצעות הצעת ויתורים הנוגעים לקהילות היהודיות בארצותיהן. נכונות הממשלה הבולגרית להתיר לילדים לצאת היתה ויתור כזה. בסוף דצמבר 1942 דיווחה שגרירות בריטניה באנקרה על שמועה, כאילו מתכננת ממשלת רומניה לעשות ויתור דומה – הסכמה להגירתם של 70,000 יהודים רומניים תמורת סכום נכבד לנפש.¹⁹⁰ זמן קצר לאחר מכן פנתה הסוכנות היהודית (הדבר נודע לה באמצעות נציגיה בקושטא) אל משרד-החוץ,

187. בפברואר 1943 פנתה הממשלה הניו־זיגית הגולה אל ממשלת בריטניה בבקשה להחליף 500 שבויי־מלחמה גרמניים "שאינם כשירים למלא תפקידים צבאיים" ב־500 יהודים נורווגיים שעמדו להישלח לגרמניה. הבקשה נחתה והוועדה החליטה לדחות בקשות דומות בעתיד. (J.R. (43) 4th meeting, 19.2.1943, Cab 95/15).

188. J.R. (43) 2nd meeting, 7.1.1943, Cab 95/15.

189. J.R. (43) 1st meeting, 31.12.1942. *Ibid.* 11 בינואר 1943 (WM 6(43)4, Cab 65/33).

190. סטרנדייל־בנט אל משרד-החוץ, מס' 2318, 23.12.1942, F.O. 371/32668, W 17422.

בבקשה שימשיך לחקור בנושא.¹⁹¹ משרד-המושבות ומשרד-החוץ התייחסו אל ההצעה כאל דבר מביך ביותר, ומשרד-החוץ הבריטי מייד לווינגטון בניסיון למנוע את מחלקת-המדינה מהבעת הסכמה במקרה שהדבר ייודע לה.¹⁹² מימוש ההצעה לא זו בלבד שהיה מפר את ההסגר הכלכלי שהוטל על מדינות הציר, אלא גם היה פותח פתח לתופעה שממנה חששו: העתקת אוכלוסין בקנה-מידה גדול.

ב־14 בינואר 1943, זמן קצר לאחר שמשרד-החוץ הבריטי לווינגטון בדבר התנגדותו לתגובה חיובית להצעה הרומנית, אישרו שלטונות בולגריה (באמצעות ממשלת שווייץ) את הסכמתם לאפשר ל־4500 הילדים ול־500 המבוגרים המלווים לעזוב את שטחה. הבולגרים גם הודיעו כי יהיו מוכנים להתיר הגירת אנשים נוספים אם תסכמנה בנות-הברית לקבלם. אך הם צפו התנגדות גרמנית לתוכנית (בניגוד גמור לחששות משרד-החוץ), ולכן ביקשו תגובה בריטית מהירה.¹⁹³ הסיכוי להצלת ציבור גדול של אנשים מבולגריה ורומניה, אילו נודע בזמן קצר, היה מגביר את הלחץ המופעל על ממשלת בריטניה והיה מבליט את הפער בין מספר האשרות הפנויות בארץ לבין מספר האשרות המצומצם שהעמידה הממשלה לרשות הפליטים.¹⁹⁴ הסוכנות היהודית בלונדון (שידעה על תוכנית ההצלה של מספר מוגבל של ילדים מבולגריה, וגם על השמועה בדבר נכונות רומנית לשחרר יהודים רבים תמורת כופר, אך לא ידעה עדיין כי ממשלת בולגריה אישרה כבר רשמית את התוכנית ואף הביעה נכונות להרחיב אותה מאוד) לחצה על משרד-המושבות לבטל את האיסור על עליה משטחי אויב, דהיינו, להתיר גם עליית מבוגרים. משרד-המושבות חשש כי אם יודע היקפן המלא של אפשרויות ההצלה (כפי שנצטיירו בינואר 1943), יחד עם תוכניתיה המוגבלות-מאוד של ועדת הקבינט לקליטת קבוצות קטנות של פליטים, תקום זעקה ציבורית העלולה לנתץ לא רק את האיסור על עליה משטח אויב, אלא גם את כל מגבלות העליה שהטיל הספר הלבן.

משרד-המושבות ניסה למנוע לחצים מסוג זה על-ידי ויתור שלא היה כמותו בתחום מדיניות העליה. הוצע לשנות את החלטתה של ועדת הקבינט,

191. ראנדאל אל בייד, 5.1.1943, C.O. 733/446-76021:44 (1942).

192. משרד-החוץ אל השגרירות בווינגטון, מס' 1304, 26.2.1943, שם.

193. השגרירות כבדן אל משרד-החוץ, מס' 205, 14.1.1943, C.O. 733/438-75113, 57A, Part 1 (1943).

194. ראנדאל אל בייד, 23.2.1943, שם. למעשה כבר פירסם ה"ניו יורק טיימס" את ההצעה באמצע פברואר.

שהתקבלה אך שבועות אחדים קודם לכן, ולהעמיד את כל האשרות הפנויות לרשות ילדים יהודיים משטחי אויב, שילווו עלידי מספר קטן יחסית של מבוגרים (ביניהם קצת "ציונים ותיקים", רבנים ורופאים). כפי שהסביר סטאנלי לנציב העליון, ויתור כזה הכרחי כדי למנוע התקפה על ההגבלות הנרחבות יותר שהוטלו על עליה לארץ-ישראל.¹⁹⁵ ההצעה של משרד המושבות נידונה בקבינט כ-25 בינואר 1943,¹⁹⁶ וב-3 בפברואר השיב סטאנלי על שאילתא שהוגשה בקבינט, כי הממשלה מוכנה "להתיר כניסתם לארץ-ישראל של ילדים יהודים, שיהיו מלווים על-ידי מספר יחסי של מבוגרים, עד גבול העליה המותרת בתקופת העליה בת חמש השנים המסתיימת ב-31 במארס 1944."¹⁹⁷ כד בבד עם הודעתו על נכונות להקציב אשרות פנויות לילדים (ומבוגרים מלווים) המצויים בארצות הבלקן, החליט משרד-המושבות להמשיך בהחלת האיסור על כניסת פליטים המגיעים לתורכיה באורח עצמאי, ועל אלה שנבצר מהם להמשיך בדרכם הלאה משם.¹⁹⁸ כמו כן סירב המשרד להפיץ הנחיות כלליות המורות לפקיד ההגירה והדרכונים לורו את הטיפול בהנפקת התעודות הדרושות למועמדים להגירה, והעדיף לדון בקשיים ספציפיים "כאשר יתעוררו".¹⁹⁹

קשיים כאלה אכן צצו עד מהרה. היות שלא חלו בינתיים התפתחויות נוספות בדבר הסדר הכופר שהציעה רומניה באורח בלתי-רשמי,²⁰⁰ רוכזו המאמצים בניסיון לנצל את נכונותה של ממשלת בולגריה להתיר ליהודים להגר. נערך משאומתן מורכב ומסועף בדבר בחירת מועמדים לעליה, עריכת בדיקות בטחוניות, הנפקת אשרות כניסה וארגון המעבר דרך תורכיה. בדיונים אלה השתתפו רשויות מבריטניה, ארץ-ישראל, תורכיה, בולגריה (בתיזכה של שווייץ), וכן הסוכנות היהודית. מלכתחילה התרענו הבולגרים

195. משרד-המושבות אל הנציב העליון מס' 94, 26.1.1943, C.O. 733:438/75113/57A, (1942).

196. WM 16(43)6, Cab 65/33.

197. *House of Commons Debates* 58:386, Cols. 864–867, 3 February 1943.

198. פרוטוקול משיחת הקלונל סטאנלי עם משלחת של הסוכנות היהודית, 5.2.1943, C.O. 733:444/75872/26C (1942–43).

199. גייסר אל גיימר, 6.3.1943, שם.

200. חיאר ההצעה הרומנית, המתבסס על תיעוד של מדינת הציר, ראה: R. Hilberg, *The Destruction of European Jewry*, New York 1973, pp. 503–509. התגובה האמריקנית להצעה ראה: H.L. Feingold, *The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938–1945*, New York 1972, pp. 180–185.

מפני לחץ כבד שמפעילים עליהם הגרמנים כדי להניעם להתחיל בשיגור משלוחים למחנות ההשמדה בפולין. למרות זאת נתקל המשא-ומתן בעיכובים רבים.²⁰¹ לבסוף הגיעה התוכנית לידיעת הרשויות הגרמניות כבולגריה, ובאמצע מאי 1943 אולצה ממשלת בולגריה לסגור את גבולה עם תורכיה לתנועת יהודים. המשא-ומתן עם הבולגרים נמשך עד אמצע דצמבר 1943: יהודים בולגריים יחידים אומנם הצליחו לחצות את הגבול התורכי, אך שום קבוצות מאורגנות לא הגיעו.

המשא-ומתן בעניין הילדים היהודים מבולגריה הבהיר סוף-סוף לרשויות בלונדון שהשערתן בדבר כיונה גרמנית לגרש יהודים, ולסכך עליהם כך את כנות-הברית - אין לה כל אחיזה במציאות, וכי למעשה משתדלים הגרמנים למנוע בריחת יהודים. על כל פנים, היה גירוש כזה בבחינת אפשרות לאיסבירה, לאור המחסור באמצעי תחבורה, שכא לידי ביטוי גם בנסיון הנפל של התוכנית הבולגרית. כאשר הכירה לונדון בעובדות אלה, הורחק גורם הפחד מפני "פריצת הסכר" מתוך השיקולים הרשמיים בנוגע למדיניות הפליטים. אולם נוצרו סיבות אחרות לדאגה: התגובה האפשרית של הציבור לכשלון התוכנית הבולגרית (נסיון ההצלה הרציני היחיד שעשתה בריטניה), ולא-יניצולן של אשרות העליה הרבות. כתקופה שבין ה-1 באפריל לבין ה-30 ביוני 1943 הצליחו להגיע לארץ-ישראל רק 1227 עולים, ורובם לא הגיעו משטחי כיבוש של האויב.²⁰² מקמייקל דיווח שמתוך 75,000 האשרות שהוקצו עליהם הספר הלבן עדיין לא ניצלו 32,000 ויותר, לפני המועד שנקבע להפסקת העליה. (למעשה שוריינו אשרות עליה רבות למקרה שתתאפשר עליית ילדים מבולגריה ועליית יחידים נבחרים מתוך אירופה הכבושה. הנפקת אשרות ליחידים לא היתה אלא תרגיל הסחה, שהרי לא צפו באמת שעלייתם תתאפשר לפני מארס 1944.)²⁰³ לקראת אמצע 1943 התברר

201. אל הקשיים הבלתי נמנעים בתחבורה וארגון ניספו עיכובים ממושכים בגלל הליכים מנהליים מסורבלים. ראה: C.O. 733-438: 75113-57A Parts 1&2 (1943); C.O. 733-439: 75113-72 (1943); C.O. 733-438: 75113-71 (1943).

202. מקמייקל אל באטרסהל, 8.5.1943, C.O. 733-436: 75113 (1943). הנציב העליון אל משרד-המישובות, מס' 1031, 24.8.1943, שם.

203. קיום אשרות עליה רשמית לארץ-ישראל, די היה בה לעתים קרובות, כדי להציל משפחות מגירוש למרכזי השמדה, והסיכנות היהודית הצליחה להקצית יותר מ-27000 אשרות למטרה זו, לאחר שממשלת ארץ-ישראל אישרה את ייעודן ל"ציינים ותקנים", רופאים ורבנים. ב-1943 עדיין סירבה ממשלת ארץ-ישראל להקצות למטרה זו יותר מהמשת האחוזים המתורים מתיך ימרת אשרות העליה, ומשרד-החיץ סירב להצטרף בנקיטת דרך הצלה זו בגלל היותה כריכה במגעים בלתי-ישירים עם שלטונות גרמניה. C.O. 733-439: 75113-72 (1943).

איפוא כי בשל נסיבות המלחמה, וכתיצאה ישירה מן המערכה הנוקשה והעיקשת שנוהלה נגד עליה בלתי-לגאלית, ואכיפתה הנוקשה של התחיקה שנועדה למנעה, ובמיוחד כתיצאה מן האיסור על עליה משטחי כביוש של האוייב ... בשל כל אלה לא תמוש אף כמחצית העליה היהודית שהותרה על-פי הספר הלבן.

לפיכך החליט משרד-המישבות, ביוני 1943, לבטל כליל את האיסור על עליה משטחי אויב, וכן את המדיניות שעל-פיה הותרה כניסה לארץ רק לעולים שהצליחו להגיע אליה בכוחות עצמם. עתה נקבע שפליטים יהודיים שיצליחו להגיע עד תורכיה יוכלו, לאחר בדיקה בטחונית, היתר כניסה לארץ, ולא יישלחו לקפריסין. (למרות שנוסת החלטתה היה כללי, הרי בגלל קשיי התעבורה היא היתה למעשה רלוונטית רק לגבי פליטים שהסתננו דרך הגבול התורכי.) משרד-המושבות הבהיר לנציב העליון כי צעד סופי זה בפירוק חומת המגן שהוקמה סביב הספר הלבן נעשה רק מתוך התחשבות במספר הגדול של אשרות בלתי-מוצלחות, ובהתחשב במספר הקטן של פליטים הצפויים ליהנות מן הצו. בכל מקרה, כך נמסר למקמייקל, "מספר האנשים שכניסתם תותר על-פי הצעות אלה לא היה כרוך בתוספת כלשהי למספר העולים המותר על-פי הספר הלבן."²⁰⁴ יתר על כן, כמנהגו של משרד-המושבות בהחליטו על ויתורים, הוא עמד גם הפעם על כך שלא תתפרסם הודעה רשמית בדבר שינוי המדיניות, מחשש שהודעה כזאת תמשוך זרם של פליטים יהודיים לתוך תורכיה.

משרד-המושבות שלח את נוסח המלצותיו לנציב העליון, לשר-התישב בקאהיר, ולכל משרד-הממשלה בלונדון, לצורכי התייעצות. מקמייקל הביע מיד את תמיכתו,²⁰⁵ אך בטרם הובאו ההצעות בפני הקבינט הוסיף משרד-המושבות שתי הצעות: אם יותרו אשרות בלתי-מוצלחות במיעד הפסקתה של העליה היהודית על-פי הספר הלבן (ה-31 במארכ 1944), תבוטל הגבלת זמן זו; ולהיפך, אם כל האשרות תנוצלנה לפני סיום תקופת העליה, יותר המשך העליה היהודית עד סיום המלחמה, תוך הסתייגות, שמספר העולים לא יעלה על 15,000 בשנה.²⁰⁶ מקמייקל התנגד להצעה השניה בתקיפות רבה ("אינני יכול להעלות על הדעת צעד העשוי לגרור תגובה אלימה ברחבי המזרח-התיכון כולו כמו הצעד הזה [...]) אינני יכול להפריז

204. משרד-המישבות אל הנציב העליון, סידו ואישו ביותר, 4.6.1943, 4.6.1943, 733-436 (C.O.), 75113 (1943).

205. הנציב העליון אל משרד-המישבות, פרטי ואישו, סידו ביותר, 5.6.1943, שם.

206. משרד-המישבות אל הנציב העליון, סידו ואישו, 21 & 1, 23.6.1943, שם.

בחומרת אזהרתו [...]"). עם זאת הסכים שניתן לבטל את הגבלת הזמן, שנראתה בעבר כמרכזית כליכך לקיום הספר הלבן כילו, וזאת אפילו תוך הפקת ריוח מסוים. כדבריו, כל האשרות הפנויות שייוותו ב־1944 "תסייענה לעבור בשלום את התקופה הקריטית בסוף מארס, ותשמשנה כבולם ועוזעים בין עבר לעתיד.²⁰⁷

אי אפשר לקבוע בוודאות מדוע הציע משרד-המושבות לבטל את המחסום הסופי של 75,000 שנקבע בספר הלבן, במיוחד לאור העיבדה שלא גילה כוונה כלשהי לתמוך ברעיון בקבינט עצמו.²⁰⁸ ההסבר טמון, כנראה, בכך שתגובתו של מקמייקל היתה צפויה מראש. הקבינט היה אמור לדון במספר המלצות הנוגעות לארץ-ישראל ב־2 ביולי, ומשרד-המושבות יכול היה לצפות כי תידון גם שאלת ביטולו של מחסום הספר הלבן על עליה יהודית. סטאנלי ביקש במפורש לכלול את תגובתו השלילית מאוד של מקמייקל על הצעה זו בין המסמכים שהוא לקח עימו לדיון בקבינט.²⁰⁹

ההצעה לקבינט, שהופצה על-ידי משרד-המושבות, הסבירה כי עליה חיקית משטחי האוייב (מסוגן של תוכניות הילדים) לא תיתכן עוד בגלל המדיניות הגרמנית, וכי על-פי התצפיות תהיה גם העליה הבלתי-חוקית קטנה כמימדה. אחר-כך נמנו בהצעה הוויתורים שהיו מצויים בדיון מאז ראשית יוני:

בעתיד, כל יהודי, ילד או מבוגר, המצליח להימלט לתורכיה, יהיה מועמד (לאחר בדיקה בטחונות ראשית [...]) להעברה לארץ-ישראל [...] מדיניות זו תחול גם על יהודים שיצליחו להימלט לארצות נייטרליות אחרות: אך כאשר הם נמלטים אל ארצות שבהן לא נשקפת להם סכנה, יישארו שם בדרך-כלל [...] ²¹⁰

ההצעה הוסיפה כי ויתורים אלה יישארו כגדר סוד ויהיו בתוקף רק עד שתתמלא מיכסת ה־75,000. כאשר דן הקבינט בויתורים אלה ב־2 ביולי היה בידי סטאנלי להציע ויתור נוסף – ביטול הגבלת הזמן של ה־31 במארס 1944. הקבינט אישר את הוויתורים המוצעים, אך הוסיף (כנראה, כעקבות תביעה של צ'רצ'יל) כי החלטה זו "אסור שתשפיע על החלטות מאוחרות

207. הנציב העליון אל משרד-המישבות, סודי יאשי, (2 & 1), 25.6.1943, שם.

208. התיק המכיל את המזכרים הניגעים לכתיבת טייטל המכריזים אל הנציב העליון (1943) [75872] עדין חסוי.

209. מזכר חירגלי, 29.6.1943, (1943) 75(13) C.O., 733-436.

210. WP (43)277, Cab 66:38.

יותר של קבינט המלחמה בדבר מדיניות העליה, כאשר תתמלא מיכסת הספר הלבן [של 75,000].²¹¹ היות וכישיבת קבינט זו הוקמה ועדת קבינט לצורך בחינת מדיניות אלטרנטיבית למדיניות הספר הלבן, לא היה צורך להתליט החלטה לגבי מחסום ה־75,000 כל עוד לא נוצלו כל האשרות הפנויות. עד אותו מועד ממילא היתה עשויה להתקבל מדיניות חדשה, שלא תהיה כריכה בהפסקת העליה.

הסוכנות היהודית קיבלה הודעה על תקנות העליה החדשות שבוע לאחר שנערך הדיון בקבינט,²¹² אך כוונת הממשלה לבטל את הגבלת חמש השנים פורסמה רק בנובמבר 1943,²¹³ במהלך המחצית השניה של 1943 עשתה הסוכנות לביטול תנאי הסודיות שהוצמד לויתורים החדשים, בטענה כי העלמת נכונותה של בריטניה לקבל פליטים החוצים את הגבול בדרך היבשה, גם מן השלטונות התורכיים, מקשה על פליטים את חציית הגבול.²¹⁴ אך מקמייקל תבע לקיים את הסודיות, מחשש שהסרתה תביא בעקבותיה גל גואה של פליטים.²¹⁵ רק בתחילת 1944, כאשר התברר כי למעשה מצליחים רק פליטים מעטים להימלט, ביטל משרד המושבות את תמיכתו בהתנגדותו של מקמייקל. בינואר 1944 קיבלה ממשלת תורכיה הודעה בעל־פה על אודות המדיניות החדשה – שבעה חודשים לאחר שאומצה.²¹⁶

הויתורים של יולי 1943 לא היו פיצוי ממשי על המגבלות שהוטלו במשך השנים מאז פרסומו של הספר הלבן ב־1939. ב־31 במארס 1944 – תאריך שמשמעותו הפכה לסמלית בלבד – עדיין נותרו יותר מ־20,000 אשרות פנויות מתוך מיכסת הספר הלבן.²¹⁷ המחסום הקודם של 75,000 עולים יהודיים הושג רק בדצמבר 1945, ואו בוטלה סופית מיכסת העליה הכוללת של הספר הלבן.

במהלך 1944 צצה בעיית פליטים חדשה – בעיית היהודים בשטחים ששיחררו בנות הברית, שרידי השואה, שביקשו לצאת את אירופה. רבים מהם ביקשו לעלות לארץ־ישראל ועובדת קיומן של אשרות עליה לארץ

211. WAM 92(43)2--3, 2.7.1943, Cab 65 357, יביתר פריט ב־Cab 65 397.

212. ישיבת משרד המישבות - הסיכום היהודית, (1943) 75113-733-436, C.O.

213. *House of Commons Debates* 58 393, Cols 1151-1154, 10 November 1943.

214. (1943) 75113-733-436, C.O.

215. הנציב העליון אל משרד המישבות, מס' 1440, 15.11.1943, שם.

216. איסטווד אל ראנדאל, 20.1.1944, שם.

217. בגלל הנהגה להקצות אשרות עליה כדי לספק תיעוד מגן לאנשים באירופה הכבושה, שלא היו מסוגלים לעשות שימוש באשרות אלה, היה מספרם הממשי של התקנים הפנויים למעשה גדול ממספר האשרות הפנויות להלכה.

עודדה אותם לחתור להגשמת רצונם הלכה למעשה. אשרות העליה הפנויות היו חוליה מקשרת בין בעיית הפליטים שלפני המלחמה לבין זו שנוצרה עם סיומה.

הערתו של מקמייקל למשרד־המושבות, מיולי 1943, בדבר עובדת קיומן של אשרות פנויות במספר ניכר, אשר עם תום תקופת חמש השנים תפעל "ככולם ועוזעים בין עבר לעתיד", שיקפה את העקרונות שהנחו את ממשלת ארץ־ישראל במשך המלחמה כולה, ואת משרד־המושבות בשנים 1939–1942, בביאם להוציא אל הפועל את המגבלות שהטיל הספר הלבן על העליה. ברם, ההערה חושפת גם חוסר־הבנה בסיסי באשר להשפעתה של מדיניות העליה הבריטית על הישוב. הפעלתה של מדיניות זו, שנתאפיינה בהחזקתן של אשרות בלתי־מנוצלות רבות בה בשעה שנודע היקפה המלא של הטרגדיה היהודית באירופה, לא היוותה "בילם ועוזעים בין עבר ועתיד", כי אם גירם מרכזי לניכור הגדל והולך בין הישוב לממשלת המנדט, ולגיבוש התנגדותם של יהודי ארץ־ישראל.

